

4-29-2018

15 Declaration of Sami Bey

Krikor Guerguerian

Follow this and additional works at: https://commons.clarku.edu/genocide_documents

Recommended Citation

Guerguerian, Krikor, "15 Declaration of Sami Bey" (2018). *Genocide Documents*. 15.
https://commons.clarku.edu/genocide_documents/15

This Book is brought to you for free and open access by the Private Materials (Archive 2) at Clark Digital Commons. It has been accepted for inclusion in Genocide Documents by an authorized administrator of Clark Digital Commons. For more information, please contact mkrikonis@clarku.edu, jodolan@clarku.edu.

14 - No 3557, 6th session, May 14, 1919, p. 97

15 - " " " " p. 98

Enver said to Husameddin ~~Artink~~ "I had a talk with Ahmed Izzet Pasha [Prime Minister K]. We reached a complete agreement." iki Devrim ... p. 176.

The Flight of Major Authors
of ~~Massacres~~ ^{Armenocide}
the

1 On September 27, 1918, the ~~Grand Vizier~~ Talât Bey Pasha returned to Constantinople from Berlin, where he had gone ^{to} for consultations ^{with} German ^{the} Ally ^{side} authorities and for arrangement ^{to} of his and his colleagues' flight. ^{for} because ^{the} The end of the war was certain as well as the Turkish catastrophe. ^{to come} 1) Jan. September 23 and 28 1918.

2 x On October 5, 1918, an Imperial Amnesty was granted to all Armenian detainees in Turkish jails; on October 7, 1918, the resignation of ~~the Cabinet~~ of Talât Pasha ^{is Cabinet} was ^{proclaimed} officially. 2) Jan. October 8, 1918.

On October 8, 1918, The Union and Progress Party of Young Turks held a general ^{assembly} meeting. Among the decisions made in this meeting was also included the ^{matter of the} flight of the major authors of the ^{escape} massacres of Armenians.

3) Jan. October 9, 1918.

The new Cabinet of Izzet Pasha, ^{to home} on October 14, 1918, decided to authorize the return ^{of} Armenian survivors ^{of the} deportations and massacres, 4) Jan. October 15, 1918, while the flight of the major authors of ^{the} massacres was organized ^{with} by the knowledge of Izzet Pasha, Grand Vizier, and the assistance of Fethi Bey, Minister of ~~the~~ Interior ⁱⁿ in the Cabinet of Izzet Pasha. 5) Jan. October 27, 1918.

affairs

Fethi Bey, Minister of the Interior who had helped the organization of the ^{escape} flight of the authors of massacre, made the following statement to the reporter of TERJIMANI HAKIKAT:

"We too, are looking for these three individuals, Talât, Enver and Jemal, and we don't know where they are. (Probably they fled ^{out of} the country). However, I did not yet receive ~~any~~ report from the Military Governor of Constantinople and the Police Commissioner. But we are sure that the fugitives could not find ~~any~~ refuge in Germany ~~and~~ Austria, because we had ^{early} recourse to the German and ^{AUSTRIAN} Austruishian Governments. They will cast themselves into a well".6) Jamanag, November 4, 1918.

Besides Talât, Enver and Jemal Pashas, Dr. Behaettin Shakir Bey and Doctor Nazim Bey were disguised when they escaped. It is certain that last Friday, November 1, 1918, they were disguised when they had a meeting in the house of an ^{old} ~~ancient~~ close friend. They discussed the ^{matter} ~~case~~ of ^{their flight} ~~flying~~. Talât Pasha, Dr. Behaettin Shakir Bey and Dr. Nazim Bey were of the opinion that Enver Pasha and Jemal Pasha must ^{flee} ~~fly~~ the first of all.

The latter opposed this opinion. Their reason was that, if they remained in Constantinople, all the responsibility of ^{the} massacres of Armenians and the par-

entire

participation in war and ~~the~~ ^{the subsequent} consequently the catastrophe would lie heavy ~~ly~~ upon them, while, if they fled ~~all~~ together, the responsibility would lie heavily ^{upon this made} upon each of them ^{as individuals,} separately.

Enver Pasha and Jemal Pasha insisted, ^{upon this made} and Talât Pasha ^{and} ~~and~~ the ^{two} other colleagues, Dr. Behaettin Shakir Bey and Nazım Bey, changed their mind and decided to ^{all} fly together. After ^{much} deliberations, they decided to ^{send} ~~mail~~ a letter to İzzet Pasha, Grand Vizier, ^{to request} when they would be out of the Straits, ^{thereby remaining outside the} ~~anyway sure of not being~~ arrested. ^{jurisdiction of the government and thus remain} ~~from arrest.~~ ^{immune}

^(The British?) In conformity with authorized sources, the letter ^{According to} addressed to Grand Vizier read as follows: "We wouldn't like ~~not~~ to be ⁱⁿ ~~at~~ Constantinople when the British fleet will arrive there. We would ^{rather} answer all the calumnies against us ^{later} ~~furtheron~~. We are ready to ^{take} ~~take~~ the opportunity of ^{to} ~~rendering~~ ^{for all that.} ~~account.~~"

The fugitives rented ~~out~~ a Russian steamboat on Friday night and got out of the Straits. Talât Pasha and ^{his} colleagues had ^{left} ~~gone~~ to Odessa and then ~~to~~ from there to Germany.

Another authorized source ^{revealed} had the following information:

On Friday night, at 1:30 or 2 A.M. the above-mentioned authors had fled in a German torpedo-boat. Jemal Pasha ^{continued} ~~got~~ ^{boarded} ~~a~~ in a German steamboat from his

sea-shore palace ^{and then transferred to the} ~~to the~~ aforesaid German torpedo-boat.

^{When} The Grand Vizier learned the details of the flight of former ministers; he immediately called the German Military Attaché and urged him to bring ^{them} back ~~without~~ ^{under all} ~~fail.~~ ^{circumstances.}

Also, ^{at} ~~the~~ Foreign Minister called ^T to this effect ^{to} the German Embassy, ^{to} the Chargé d'Affaires, The German Military Delegate as well as the Chargé d'Affaires promised to do their best to arrest ~~the~~ the fugitives ^{them} and ~~to~~ bring back.

^{on their day of their flight escape} Last day the Grand Vizier received letters from Talât Pasha, Enver Pasha and Jemal Pasha.

Talât Pasha said that ^{Thought it would be} he ~~dealed~~ ^{dealt} to be absent for some time ^{because of the present situation,} but ~~he~~ added that he was ready to return at the first ^{summons} ~~con-~~ ^{give full} ~~vention~~ of the Government to ~~render~~ ^{render} account.

Enver Pasha said that ^{for him} ~~it~~ was impossible ^{to} ~~serve~~ ^{serve} ~~furthermore~~ in this country after the conclusion of the Armistice. Therefore, he was going to ^{the} Caucasus with the intent ^{on} of organizing ~~there~~ an Islamic state ^{there.}

^{Y. K. Kisturn,} Jemal Pasha said ^{that} ~~that~~, considering that he ^{would} ~~will~~ be ~~a~~ ^{to} subject of attacks, ^{he thought it} ~~dealed~~ ^{better} to be absent for a short time and then ~~to~~ return when the ~~National~~ ^{of the nation was completely} stability ~~would be perfectly~~ ^{would be} reestablished in the ~~country.~~

Enver Pasha had written letters to His Majesty, the Sultan and the Prince, ^{To the} Heir of throne, while Jemal Pasha expressed the same opinion in letters to the Foreign Minister and the Minister of ^{the Navy} Marine.

When the flight of Jemal Pasha was ^{made} rendered public, many people of the Boyaji village went ^{before} in ~~front~~ of the palace of Jemal Pasha and ^{shouted} addressed many ~~injurious~~ words to the former ^{the Navy} Minister of Marine. *insulting*

By order of the Military Commander of Constantinople, and by an arrangement of the Naval Attaché of the German Embassy, three torpedo-boats ^{lifted} weighed ~~an-~~ ^{ANCHOR} ~~der~~ to pursue the fugitives.

Before ^{leaving} flying Enver Pasha ^{wrote} had written a letter to His Majesty the Sultan and asked him ~~for~~ for authorization for his departure. But he ~~had~~ made preparatives ^{ions} ~~ives~~ *in case* because the authorization was ~~refused~~. [7) Jamanag, November 4, 1918.]

The major authors of the massacre of the Armenian people escaped from Turkey. İzzet Pasha, Grand Vizier, was aware of the fact before ^{this escape} the ~~evasion~~, and Fethi Bey, Minister of the Interior, helped them ^{conduct} in their preparatives. ^{ions} ~~ives~~. *Enver said to Husameddin Erterk;*

We ^{are} ~~are~~ giving ^{ing} the names of some of them ^{ose} ~~um~~ who fled from Constantinople:

I had a talk with Ahmed İzzet Pasha [Prime Minister &]. We reached a complete agreement. >> 70, İki Devrim p. 176.

1. Talât Pasha, Grand Vizier, and former Minister of ~~the Interior~~ ^{Internal Affairs} and Acting Minister of Treasury,
2. Enver Pasha, Minister of War and Commander-in-Chief of the Ottoman Armed Forces,
3. Jemal Pasha, Minister of ~~Marine~~ ^{the Navy} and Commander-in-Chief of ~~the~~ Fourth Army Corps,
4. Dr. Behaeddin Shakir Bey, former Minister, Member of the Central Committee, ~~President~~ ^{Head} of the "Teşkilât-ı Mahsusa", and Chairman of the Three-Member Executive ~~X~~ Committee of the Massacres,
5. Dr. Nazım Bey, former Minister of Education, Member of the Central Committee and chief organizer of the "Teşkilât-ı Mahsusa",
6. Aziz Bey, ^{Vice} Assistant Director ^{of} General Security and then Director ^{of} General Security, ^{one of the key} organizers of the "Teşkilât-ı Mahsusa",
7. Bedri Bey, Police Commissioner of Constantinople, ^{one of the key} organizers of the deportations and organizer of ~~the~~ "Teşkilât-ı Mahsusa",
8. Jemal Azmi Bey, Vali or Governor General of Trebizond province, ^{one of the key} organizers of "Teşkilât-ı Mahsusa" in the province,
9. Azmi Bey, Governor General of Lebanon, former Vali of ~~Konja~~.

Topal Osman

10. Hakki Pasha, Under Secretary, ~~at the~~ War Office, organizer of deportations and ^{C/} "Teşki-lât-ı Mahsusa",^{re}

11. Salih Zeki Bey, former Kaymakam of Everek, and then Mutasarif of Der-Zor, where he ~~was~~ ^{was} massacred

12. İsmail Mushtak Bey, Secretary General of the Senate, ^{197,750 Armenians.}

The Turkish newspaper "Terjiman" quoted ^{by} Jamanag, November 4, 1918, affirmed that the number of fugitives reached fifty ^{infractors} ~~authors~~ and ^{principal} accomplices of the ~~Massacre~~ of Armenian people.

Following a note ^{from} of the Ottoman Embassy in Berlin, it was ~~established~~ ^{established} officially that the fugitive Pashas and Beys, Enver excepted, ~~are~~ ^{were} all in Germany. The Minister of Justice Damad Arif Hikmet Pasha had been charged (assigned) to prepare ^{the} necessary documents to claim the extradition of such refugees, deserters and ^{those} involved in crimes against common rights, ^{by} ~~in~~ virtue of the provisions of the ^{ad hoc} ~~Convention~~ ad hoc, concluded between Turkey and Germany. The Ottoman Government ~~was~~ ^{is} hopeful that these ~~scoundrels~~ ^{would} soon ^{be} delivered. 8) La Renaissance, No. 34, Monday, January 13, 1919.

In accordance with the provisions of ~~the~~ Article 371 of the Ottoman Penal Code, the Court Martial fixed a deadline of ten days ^{to appear before the same Court,} for the fugitives Talât Pasha, Grand Vizier, ^{and} Enver Pasha, Minister of War and Commander-in-Chief of the Ottoman ^{Armed Forces}

13 - Nazim Bey of Resni, Responsible Delegate in Mamureh-ul-Aziz; supposed to be escaped, was hidden in Consuls.

The latter as well as
~~to be~~ ^{their} ~~striped of his ranks,~~ ^{Likewise,}
 Armed Forces, ~~striped of his ranks,~~ Jemal Pasha, Minister
 of ^{the navy} ~~Marine~~ and Commander-in-Chief of the Fourth Ottoman
 Army, ^{were to be} ~~striped of his ranks,~~ ^{Likewise,} Dr. Behaettin Shakir Bey,
 Member of the Central Committee, and President of the
 "Teşkilât-ı Mahsusa", Dr. Nazım Bey, former Minister of
 Education, and Dr. Rusuhi Bey, Member of the Central
 Committee, and Minister, Aziz Bey, former Director Ge-
 neral of Security, ~~Abif Bey, Former Deputy of Biga,~~
^{Should} ~~if~~ ^{fail} ~~they miss to appear before the Court Martial~~ ^{were to be apprehended and brought to court.}
^{before} ~~at~~ ^{of the deadline} the expiration of ten days deadline, they ^{are to} ~~will~~ be
^{after} deprived of their civic rights, and their possessions, and
 property. They ~~will~~ ^{are} be tried in absentia.

Aziz Bey ~~was~~ in Stockholm, and Talât Pasha, Enver
 Pasha, and Jemal Pasha, and Dr. Nazım ~~are~~ ^{was} in Germany.

9) La Renaissance, No 115, Tuesday, April 15, 1919.

La Renaissance No 375, Wedn. Feb. 18, 1920

Ottoman Imperial Embassy 1

Global No 50096

Special No 512

November 10, 1918

~~Oral~~ verbal Note:

The Imperial Department of Foreign Affairs hereby brings to the knowledge ^{of} the Imperial Embassy that Talat Pasha, former Grand Vizier, Enver Pasha, former Minister of War, and Jemal Pasha, former Minister of ^{the} ~~Marine~~ ^{Navy}, have clandestinely left Constantinople and that according to certain information which reached the Sublime Porte certain Austrian personalities ^{are to bring} ~~would not~~ ^{foreign} ~~to~~ ^{their} this departure.

The Imperial Government is persuaded that the Imperial and Royal Government had not ^{did} ~~favoured~~ ^{sanction} ~~it~~ ^{through} by its official organs.

Serious accusations weigh upon these former ministers, ~~and~~ ^T the Ottoman Parliament is actually studying the question of having them appear before the Supreme Court.

The Sublime Porte is convinced that the Austro-Hungarian Government will not ~~hesitate~~ ^{with} to proceed to the extradition of these former ministers, in ~~the~~ ^{take refuge in} case where they should ~~betake~~ themselves upon Austro-Hungarian territory.

Any delay effected in the extradition of these persons, in ~~the~~ ⁱⁿ case where they should be in Austro-Hungary

1. National Archives., Foreign Affairs, Vienna, Austria

would be of such a nature as to strongly excite Ottoman public opinion and ~~to~~ create regrettable incidents, at the moment when the Imperial Government is ~~undertaking~~ ^{making the arrangements for} the departure, under the ~~best~~ ^{most favorable} of conditions, of all ~~the~~ Austro-Hungarian ~~functionaries~~ ^{officials}, officers and subjects for their homeland.

Vienna, November 10, 1918.

To the Imperial and Royal Ministry of Foreign Affairs.

Transmitted by Husein Hulmi Bey, Ambassador in Vienna. 1)

1) Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Vienna, Austria. original text in French.

1) In the Cabinet of Marshall Izzet Pasha, Ali Fethi Bey, Member of Union and progress Party, was Minister of Internal Affairs, Javid Bey, Unionist, was Minister of Finance, Haini Bey, was Minister of Justice, ^{major Ali} Rauf Bey, Navy Minister, xabi Bey etc etc and so on.

Enver said to Husameddin Erzurum: we had a talk with
A. B. and Izzet Pasha [Prime Minister K]. we reached a complete
agreement. → iki Devrim. p. 176. 15

~~The~~ escape of ^{the} major authors
of ^{the} Armenocide

1) → Talât Pasha's cabinet resigned on October 7, 1918,
Marshall Izzet Pasha formed the new cabinet on October
14, 1918. ^{all the new} The whole cabinet members were members of
Union and Progress Party, ^{which} that had decided ^{upon} and carried
out ^{the} Armenocide. Ali Fethi Bey was Minister of Internal
Affairs and Javid Bey was Minister of Finances.

In October 1918, Izzet Pasha in his capacity as
Grand-Vizier, assisted Talât, Enver, Jemal and others
to escape from Turkey to Germany. 1

Izzet Pasha as Grand-Vizier had been found neglect-
ful in his duties in October 1918 toward the authors of
the massacres.

^{one of his} "A former minister of his [Izzet Pasha's K] cabinet
declared that Izzet Pasha was not of the ^{inclined} opinion to
punish the criminals of the Union and Progress Party ^{who were}
involved in ^{the} Armenian massacres". 2

1. La Renaissance, No. 204, Tuesday, July 29, 1919.

2. La Renaissance, No. 206, Thursday, July 31, 1919.

All ^{the} ministers of ~~the~~ Cabinet of Izzet Pasha, and especially Ali Fethi ^(Orbay) Bey, ^{handily} in an underbanded manner aided the criminals' escape by appearing ~~ignorant~~ ^{to} ignore ^{the} such facts and ^{not} making official statements.

Ali Fethi [^] Bey was a classmate of Enver Pasha. By character, he was ^{so} an unmerciful and atrocious ^a military ^{man} as Enver Pasha, a fanatic partisan member of the Union and Progress Party ^{ascribing to} following the utopian ideal of panislamism and panturanism. He, with his colleague members, voted for the massacre of Christians, and ^{ably} personally conducted massacres in Macedonia against the Greeks and Bulgarians.

When ^{the} Enver Pasha was ~~a~~ Military-Attaché in Berlin, Ali Fethi ~~Bey~~ held the same office in Vienna, Austria.

Ali Fethi Bey was Chief-of-Staff during the Italo-Turkish war in 1910 in North Africa.

Returning to Constantinople in 1911 he participated in the secret meetings of the Congress of Salonica and voted for the massacre of Christians. ^{Their justification}

~~for this being that~~ If Christians refused to be assimilated with the Turkish ^S people, to forget their national language and to accept the Moslem religion. For Ali Fethi ~~Bey~~, as well as for Dr. Nazim ~~Bey~~, Dr. Behaeddin Shakir ~~Bey~~ and Talât Pasha the only way to save Turkey from another misfortune such as the Balkan War, was to exterminate the Christians at the first occasion.

1) ^{Changed his} ~~New~~ name to ^{to} Orbay. He had been Secretary of the central committee of ^{the} Union & Progress ^{Party}. Mustafa Kemal Pasha was his attaché militaire in Sofia.

In 1914 Ali Fethi Bey was Ottoman Ambassador at Sofia, Bulgaria, and was successful in assuring the participation of Bulgaria in war efforts with the Central Powers and Turkey. He personally came to Constantinople to bring the good news to his colleagues, who ^{then} began to carry out the decisions made long ago to massacre the Armenians.

Ali Fethi Bey was a deputy in 1917 for Constantinople and with his colleagues and Party members organized the seizure of food supplies. Like his colleagues he amassed a great fortune while the people were ^{lay} dying from starvation.

In İzzet Pasha's cabinet, Ali Fethi Bey ^{ed} in securing for himself the Office of Minister of Internal Affairs and in this capacity, clandestinely he organized the ^{escape} evasion of the major authors of ^{the} Armenocide, who at that time were ^{also} responsible for Turkish participation in the war without an official state declaration of war.

During the absence of Talât, Enver, Jemal, Dr. Behaeddin Shakir and Dr. Nazım and others, he reorganized the Party of Union and Progress under another name of Tejedud ^{with} with a new political program, which ^{aimed primarily} consisted principally to cover ^{up} the Armenocide in all possible and imaginable means and ways.

^{apprehending these activities} Sultan Mehmed VI Vahdettin expressed his desire to Grand Vizier Marshall İzzet Pasha ^{to that he} to remove from his cabinet the "Unionist" Javid Bey and Ali Fethi Bey for

many reasons specifically because they had aided the designers of Armenocide to escape from Turkey. ^{the} ~~He~~, Izzet Pasha, argued that the Sultan ^{had} passed beyond his prerogatives and brought the matter to the Senate. The Senate ~~was in favor of~~ ^{of the} Sultan, who ^{had} ordered ~~Izzet Pasha to replace~~ Javid Bey and Ali Fethi Bey ^{he replaced} by two members ^{from} of the Entente Libérale. On ~~October~~ ^{the} November 10, 1918, Marshall Izzet Pasha's cabinet resigned, and the ^{fears} ~~apprehensions~~ ^{bears} of the Sultan ^{became a reality;} that Ali Fethi Bey and Javid Bey and other ministers aided ^{to} the escape of the major authors of Armenocide.³

When Ferid Pasha, former Ottoman Ambassador ^{from Turkey - subsequently therefore from standing there} to London, was Prime-Minister, Ali Fethi ^{was} ~~Bey~~ was arrested as war criminal and held responsible for crimes committed against humanity. He ^{was} ^{had to} be ^{was} tried by the Turkish Court Martial but on March 8, 1919 he was ^{taken} ~~deported~~ from the Central Prison of Constantinople ^{to} Malta by British Authorities with ^{the} ~~other~~ ^{other} conspirators ^{of} who were his colleagues and dangerous co-operators.

After his release from Malta, Ali Fethi ~~Bey~~ went to Ankara and assumed the office of the ~~Commissary~~ of Internal Affairs, ^{and} in collaboration with Mustafa Kemal Pasha and Rauf Bey, ^{was} organized the massacre of Christians in Anatolia. He was one of the ^{responsible} principals ^{as for} of these massacres. ^{See} To honor ^{of} his arrival in Samsun, gangs from Teshkilat-1 Milli burned the ~~Christian~~ villages.

3. compare "Les Alliés et La Turquie", Allied and Turkey, By Edgar Pech, Paris, 1925, Diary held at French Embassy in Constantinople.

The revolution in Berlin brought about ^{many} changes on November 9, 1918. The Kaiser escaped to Holland. "The college ^{ium} of six mandatories of the people" had taken the ^{reigns} ~~rules~~ of the German Government in ^{their own} hands, but all the [↑] personnel remained the same. Only the Chamber had been replaced by the "college ^{ium} of six mandatories". For each public department there was one representative of the college ^{ium}, but the previous personnel was actually in control. The representatives were ignorant of what was ^{to} be done and therefore allowed the ^{former} personnel ~~to~~ expedite current affairs.

Turkish fugitive Pashas Talât, Enver, Jemal, Ismail Hakkı, and Beys Bedri, Azmi, Nazım, Behaeddin Shakir accompanied by German Generals and Advisors of the German Embassy in Constantinople arrived at German territorial boundaries safely ^{Escorted} escorted in comfortable wagon-lits ^{cars.} train.

^{But} The Kaiser's escape gave them ^{serious} cause for ~~feelings~~ ^{regarding} of fear for their personal safety.

Talât changed his name to Kasim Efendi and hid ^{took refuge} himself in some obscure inn, Jemal took the name "Ahmed Muh-tar, Engineer", changing ^{his} hotel ^{accommodations} almost twice a week. Bedri and Azmi ^{with the} millions of T P. (in their suit-cases) brought with them, were ^{shared} in one hotel room with ^{two} beds, keeping the suit-cases under ^{constant} guard by reciprocal surveillance.

They were in ^{maintained contact} touch with German ^{government} departments, which assumed the duty of publishing incorrect news in "Berliner Tageblatt" to lead ^{to} confusion ^{of} as to their whereabouts,

But many Turks in Berlin considered them the originators of the ~~deportations and massacres of Armenians~~ ^{plan to conduct the} and ~~plunderers~~ ^{the} of Armenian property.

merely Izzet Pasha's cabinet proclaimed their extradition as a ~~pure~~ formality, because both the cabinet, and especially the Minister of ~~Internal Affairs~~, Ali Fethi Bey, clandestinely organized and effected their escape from Constantinople.

The new German socialist Government which replaced the "Imperial Government", especially the ~~Ministry of Foreign Affairs~~ ^M, were well aware of the provisions of Article ~~1. 2 and 7~~ ^{1, 2 and 7} of the treaties duly concluded, ratified and exchanged concerning extradition. The German Departments knew better ~~these fugitives~~ than those of any other foreign governments that these fugitives did in fact organized ~~deportations, massacres, plunder of property,~~ ^{the} and further, that ~~they had~~ their subjects ~~killed by means~~ ^{were} of hunger and starvation.

The German Government helped them find ~~hiding place~~ ^a, giving them protection and security. Indirectly the German Government published a statement that the "Grand Vizier ^{Talat} could not ^{be} subject ^{to} extradition because he was a man "who possessed great consideration and feelings and ^{was} endowed with moral and political integrity".

The former Grand Vizier in his 'integrity' promised,

Pasha K]

35
17,500,000

reservation

XX therefore beg leave to request Your Excellency
to be so good as to demand ^{that} the German Authorities
~~will~~ comply with the obligation imposed upon them
by Article 228 and 229 of the Treaty and will agree to
the extradition without ~~any~~ ^{reservation} restriction ^{for} of all
guilty persons who have taken refuge in Germany,
including Talaat, Erzer, and Djemal. It
would be well ~~at the same time~~ for the German
Govt to furnish the names of the German Banks
in which these criminals have deposited
considerable sums of money ~~by~~ ^{exact} produced by ^{reason}
~~their~~ exactions ~~and~~ embezzlements, as well
as the amount of these sums, etc.

~~And~~ H.H. Baldwin Asquith & Stanley Baldwin
stated that these sums were belong ed to ^{the} Am. people,
"Because the sum of £ 5,000,000 (Turkish Gold)
[175,000,000 dollars) deposited by the Turkish
Government in Berlin, 1916, and taken ~~over~~
by the Allies after the Armistice, was in large
part (perhaps wholly) American money" 3

3) La Société des Nations et les Puissances
devant le Problème Arménien, André N.
Mandelstam, Paris 1926, p. 350,

Dollar
17,500,000

by means of his millions in gold, to have ^{the} Turks evacuated from Baku in favor of the Germans."

The German Government declared that the other fugitives would be extradated as soon as the German Police had arrested ^{them}.

All those Turks, who had ^{with} deposits in German banks, amounting to millions, ^{excessively amounts} expending hard earned ^{wealth} riches in nocturnal orgies, had never been ^{noticed} seen by the German police ~~neither~~ in banks, ~~nor~~ in taverns or cabarets. //

~~The~~ Grand-Vizier Damad Ferid Pasha, wrote ~~to~~ Clemenceau, one of the Great Four at the Peace Conference in Paris, on June 30, 1919:

"I have the honor to inform Your Excellency that all the steps which I have taken at Constantinople to obtain ~~the~~ extradition of the principal authors of ^{the} War in the east, viz, Talaat, Enver and Djemal, who have lost their civil rights and ~~their~~ military and civil rank and whom His Imperial Majesty the Sultan has ~~been~~ deprived of all ~~their~~ decorations, ended ~~by~~ the German Government agreeing to ~~the~~ extradition of all Ottoman subjects accused under those heads and residing on their territory except ~~for~~ the three^x

1) La Renaissance, No 375, Wednesday, February 18, 1920.

x very guilty persons, above mentioned. => 2) X.X

2) P.R.O E21128/37/44

lavishly expending
in nocturnal orgies 21

Secret funds

Enver Pasha, Minister of War and Commander-in-Chief of the Ottoman Armed Forces had expended during 1918 January 1 - October 7, six million Turkish Pounds which makes today ^{us.} dollars 210.000.000. The greatest part of this amount was taken in his name ^{sum} ~~for~~ ^{placed into} his account. The remaining ^{der} ~~has been~~ ^{was} distributed here and there. The Commission of Inquiry has records to verify where this amount ⁷ has been taken. 1.

wealth was

Nuri Pasha, brother of Enver Pasha, has ^{took} taken from secret funds of War Office the following amounts: 300.000 T.P.
700.000 T.P.
250.000 T.P.

Total

1.250.000 T.P.

or in dollars 43.750.000, in the name of the Army in Caucasus, but he had appropriated ^{most} maximum of this amount. 2.
for his own personal treasure.

tot 43.850,000

-
1. La Renaissance, No 23, Thursday, ~~January 2~~, 1919. ^{December 8}
 2. " No 27, Thursday, ~~January 31~~, 1919. ^{December 8}

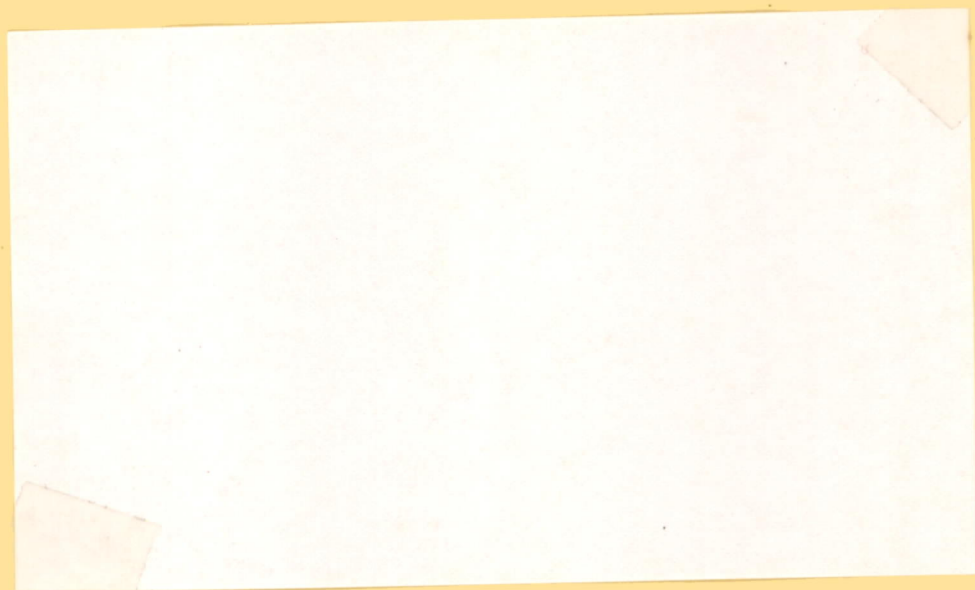
13

Here is a list of secret funds Enver Pasha provided from War Office to:

	Turkish Pounds	U.S. DOLLARS
National Defense Committee....	1.857.800 TP.	65.023.000 dollars
<i>Cpl</i> Abdulaziz Chaush, Egyptian propagandist <i>Chavoush</i>		
<i>over a period of</i> five years	778.162 TP.	27.235.880 d
Sheikh Salih, <i>over a period of</i> three years	449.671 TP.	15.738.48 5 d
Spahi Ocağı of Pankalti	3.848.191 TP.	74.686.685 d
Eshref Bey, Chief of bands,		
<i>over a period of</i> two years	510.260 TP.	17.859.100 d
German Officers, <i>for expenses</i> hotel and drinks		
<i>and other miscellaneous items</i> etc...	5.185.177 TP.	181.481.195 d
<i>total</i> -----		
	12.641.261	381.824.301
Total	<u>12.641.261</u>	<u>381.824.301</u>

figures

This list was published ⁱⁿ by the Turkish newspaper "PEYAM" see in La Renaissance, No 250, Sunday, September 21, 1919.

The Armenocide discussed in the Ottoman Chamber

During the session of the Ottoman Chamber held ^{from} through November 15-22, 1918, the Armenocide was not generally discussed, but many allusions ^{to it} were made.

In the session held on Monday November 18, 1918, ^{Hoja} Elias Sami Efendi, Deputy for Moush, made statements and repeated the same declarations made by the cabinet presided over by ^{i. e.} Talaat Pasha ^{Said Halim Pasha} that Armenians had occasionally provoked massacres; that it was not a real massacre, ^{since} but Armenians had massacred Turks, and Turks massacred Armenians, that Armenians helped Russian enemy and arised ~~incitements~~ ^{de} incitements ^{of} the Turks. Artin Gezenian or Boshgezenian, Deputy for Aleppo, replied ^{to Hoja Elias Sami}.

The speeches of the deputies were published in the Turkish official ^{organ} journal "Takvim-i Vakayi." ^{Armenian daily} "Jamanag" resumed the publication ~~of~~ in Takvim-i Vakayi.

"Sirs," said ^d Deputy Artin Gezenian, ^{three four} or ^{or} weeks ago, a new project was worked and a motion was read ~~by~~. I made some remarks and objections concerning this project and motion. I stated that, in general, the best of the designs, is to apply the provisions of the third section of the Constitution.

The present ^b cabinet made two promises: ^{The first was} ~~First~~, the application of justice and ^a return to the period of real justice. ^{The s} ^{was} ^{an} ~~second~~, to sign the peace treaty as soon as possible. These could be a better ^{Schedule} ~~sketch~~. The third section of the Constitution ^d describes the right to freedom of every Ottoman citi-

↳ footnote

zen, protection of property, freedom of press, right of meetings and every kind^d of liberty.

I explained all these matters. I think it is useless to repeat.

Let ~~not~~ our present cabinet^{not} say that the sketch is not long. Let the design be short, useful and applicable.

I would add the following: Sirs, you know that^{an} Armistice is signed. The golden beams of the sun of reconciliation began to shine over the horizon^z. Soon, nations, both victorious and ~~now~~ defeated, should sit at the table of peace, to sign the peace treaty. I say that we should not go to that table with empty hands. We have to go there ~~after~~ having prepared ^{that which} ~~what~~ may help us to defend our rights (with).

I shall speak openly. Sirs, today the civilized world, ^{and} ~~the~~ international diplomacy accuse the Turkish nation. (voices: never, at all). Please listen ^{to} me ^{and} let me explain, ^{then} you shall express your opinions and make remarks. If you wish to, you can kick me (voices: never), but listen ^{to} my words. Today we have to face the greatest crime committed in the Ottoman history, the most bloody page ever written before in our history. 1

You know that ~~the earth~~ ^{and earth} and heaven are shaken by these horrible crimes, i.e. the massacre of the Armenians, or the Armenian tragedy. The Turkish nation is accused of having committed the crime of massacre. The accused is not the Turkish nation, but the Turkish Government, ~~or~~ the former regime.

-
1. ¹ Jamanag², November 25, 1918, p.1, col.4 and 5, p.2, col. 1 and 2.

(voices: long live, bravo). One may ask what ~~is~~ the nation, ^{is} and what ~~is~~ the government. ^{isn't} ~~isn't~~ both one? Many times it has been repeated in this Chamber that nation and government are identical. Many European personalities have repeated the same idea. But this is an erroneous opinion. Because the nation is one thing, ^{and} the government, ~~is~~ another. If the director or manager, the employees and servants of a bank, and those who buy the ~~stocks~~ ^{to} and the capital of the same bank were identical, then the nation and the government would be the same. If the shepherd and the sheep ~~could~~ be the same, then the government and nation would be identical.

~~Now~~! I repeat, the government is not identical with the nation. And I say, a horrible crime of massacre is committed. The Turkish nation is accused, and the crime is committed by the former regime, or by the gangs of the former government, to say the exact truth. The most terrible ring of accusations hanging on the neck of the Turkish nation is the Armenian tragedy. The massacre that was perpetrated by the members of the Central Government, and in the provinces by the Valis, Mutesarifs, Kaymakams, Gendarmerie commanders, Police commissioners and officers from ^{top} up to bottom, and the Teskilât-ı Mahsusa ~~chete~~ ^{chete} gang leaders. (1)

I know many good, human, benefactor ^{icent} ~~factor~~ and pious Turks ~~who~~ ^{pt} ~~wept~~ ^{and} with me and cursed ~~and~~ blamed these responsible ^{for the} ~~of~~ massacres. (Voices: Bravo). They were not only individuals. There are cities, Turkish towns, in which the population refused to carry out the orders issued

h emphasis added.

by the Government, ^{so} and saved their fellow Armenians from deportation. However, they were not able to get the barbarous order issued by the government revoked, ^{do it} they had then to adjust themselves, even ^{at the} ~~by~~ risking to be hanged in front of their houses ^m according to the orders issued by the government. The population of Erzerum and other towns, who protected their fellow Armenians and saved even other Armenians arriving there from other districts, ~~They~~ helped them to live.

In the province of Konia, Turks of Konia, the real Turks, and fanatical Moslem Turks, saved Armenians."

Haydar Bey, Deputy for Konia- "Thank you, Artin Efendi."

Artin Efendi- "Brother, you ^{don't} have ~~not~~ to thank me. It is the duty of every one of us to declare what is true, what is right and correct. I cannot understand that the whole nation be accused for the crimes committed by criminals and insane peoples. ^{if} There have been one, five or more people who followed the policy of chete-gangs, ^{it} is not ~~correct~~ ^{right} to accuse the entire nation.

One may ask whether or not the people are involved in the massacres.

In certain localities ~~the~~ the mob and low people have been involved with the chete-gangs sent there by the Government. Everywhere ordinary people have no judgment. Those who perpetrated atrocities are such people who ^{as to} ~~are not~~ ^{be} able to see the consequences of their acts.

Who is guilty? The shepherd or the sheeps fallen into a marsh. I state that ^{Those} ~~the~~ ^{By} main guilty are the officials

1- Jamany, Nov. 25, 1918,

who led the mob and people to carry out the atrocities.

Sirs, everywhere, even in the most civilized countries, the mob ^s have ferocious ^{ous} feelings incumbent in their hearts. These feelings are latent ^{and} very seldom awakened. ~~These feelings~~ ^{They} will remain in potential ^{cy} as long as they are not provoked ^{into} to act by others.

Sometimes, certain low and vile people will ~~come to~~ excite these ferocious feelings, and ^{once} ~~one these feelings~~ are incited, ~~everywhere~~ trouble and disorder may be provoked ^{everywhere} when these feelings are incited and everywhere men kill each other, ^{with} beginning ~~inside~~ trouble, brigandage and rebellion. What is the purpose of those who excite such internal feelings? Because they cannot ⁱ ensure their own profit and benefice in peaceful life, they cannot do any business in peace. During peace and normal situation only honest and ^{just} ~~correct~~ people can make money; ^D dishonest people would create trouble and cause darkness in the water to catch fish. Wolves are pleased with fog. Those who ^{incite the} ~~excite~~ mob are like wolves. It is true that in this world there are differences of religion ⁱ, language and many other things, but these differences do not constitute an obstacle ~~for~~ ^{to} men ^{living} ~~to live~~ together with ~~with~~ each other, but till the mob understand ^s, men will make many victims through their ⁱ ~~sa-~~ savage feelings. However, fortunately, as we said, the hostility and hatred ^{arising} ~~upcoming~~ from such feelings are not positive. As long as there is no ^{to} ~~one~~ who excites ⁱ such feelings, the hatred is not offensive.

I repeat it again: the Government of chete-gangs, incited the people who committed atrocities against the Armenians. But one may ask, were there not honest officials or was every official involved in massacre? Yes, there were honest officials. I don't deem it fit to give names, but I know a governor-general who resigned and did not ~~carried~~ out the orders. He was a wise and prudent governor."

Haroun Hilmi Efendi, Deputy for Tekirdagh-The same Governor-General is among us here present."

Artin Efendi- "I know a Governor-General who saved not only the population of his province, but also protected other Armenians who found refuge in his province. He was ^a great and intelligent Vali.

Mehmed Ali Fazil Efendi, Deputy for Moush- "Haydar Bey, Haydar Bey."

Artin Efendi- "Thank you, a new one is added ^{to} ~~in~~ our list."

Mehmed Ali Fazil Efendi, Deputy for Moush- "When there ^{shall} ~~will~~ be an opportunity, we will have to discuss ~~more~~ about this matter ^{more}."

Artin Efendi- "Long live.... I recognize the greatest blessing God grants a man, a Deputy who resigned and did not carry out massacre. I would not be long by giving the names. Their number is limited, but there were many Governors-General and other Governors who carried out atrocities."

Hafiz Mehmed Ali Bey, Deputy for Trebizond- "They are not numerous, ~~too~~ ^{either}."

Artin Efendi- "Their number is not limited. They are

1 - Jamag, Nov, 21, 1918.

more numerous than you think. ^{Were it to} ~~if I would~~ begin to count them one by one, the day ^{would} ~~shall~~ be evening.

In ⁶ brief, all the officials are not involved in crimes. But there are others who committed atrocities. In order to justify ^{the} Turkish nation, we have to prosecute and punish them. This is what I am asking for.

Sirs, there is a Governor-General, who stated that he was very ^{proud} ~~pride~~ of having ~~reduced~~ reduced his province to a desert like Hejas. And the Turks who were at the drinking party with him, spit^{ed} upon his ~~was~~ face. I don't know this man, ^{not did!} ~~I don't~~ hear ~~either~~ from him what I said above. I know only that there were provinces inhabited by Armenians, where ~~now~~ now there are ~~no more~~ no more Armenians, no more Syrian and Chaldean Christians.

In a province where there were 70-80 thousand Armenians, ~~now~~ ^{now} there remain only 70-80 Armenians. 1.

My lovely country Aleppo, too, has not failed to protect and save Armenians. But between Aleppo and Bag-
the
dad there is ~~a~~ district of Zor, a site of massacre. My Government has ^d the Armenians deported to Zor, where there was a very gentle governor. This mutesarif had mercy for the unfortunate Armenians, protected them and ^{gave} ~~distributed~~ them lands. Armenians have cultivated these lands, and ^u ~~begin~~ to build ^d their homes. One day, a mischievous fellow citizen who was not friendly with Armenians, crossed over there and saw the progress made by the Armenians.

1. ^u ~~Jamanag~~ ^d, November 26, 1918, p. 2, col. 1 and 2.

He then went to Constantinople, related what he had seen there to the high authorities and the result was that the Governor of Zor was dismissed from his office, and replaced by a barbarous one. I don't know him, but during a trip with my two honorable colleagues, he confessed ^e ^{to} them that he had Armenian children and old men of 70-80 years of age massacred and annihilated. Upon this confession, the civil inspector who was ~~with~~ with them, ~~has~~ spit~~ted~~ upon his face. I did not hear this from him, whom I don't recognize, but it is true that between Zor and Ras-ul-Ain there is a hill composed of Armenian bones, left there by wolves and ravens. There is no doubt that every Armenian, ^{and} ~~even~~ all individuals, of whatever nation or religion they may be, shall stop there and shed tears.

I will tell you now that we must not ^{go} ~~to~~ the Peace Conference with^o ~~ot~~ preparations. To prove that we are not foreigners in the field of justice and ideas of truthfulness, we have to arrest all the responsible individuals and prosecute them according to law and justice. However, these responsible individuals are now freely going on among us. I heard that one or two of them were arrested.'

Hafiz Mehmed Bey, Deputy for Trebizond- "Only one person is arrested."

Artin Efendi- "I don't know whether one or two are arrested. But now our Government must not say that personal defense-attorneys have to bring them to court. Where are these personal defense-attorneys? Most of them have ^{at} ~~at~~ their

houses destroyed, ^{and the} old and ^{the} children have all died. The Government has special officials and district attorneys. The duty of district attorneys is to collect proofs of crimes already committed, to arrest the guilty ones and bring them to court. The Government has to give strict orders to the officials and district-attorneys to prosecute and bring to justice all the criminals. Thus we may be able to go to the Peace Conference with our acts of justice and freedom. Thus it will be possible to prove that not all Turks are responsible for massacre. On the other hand, justice claims that Armenian property be ^{restored} ~~restituted~~ and ^{restitution made for} ~~damages incurred during~~ atrocities, ~~be restored.~~

Sirs, we spoke about crimes and massacres. I remember a stirring fact. Last time three of my honorable colleagues introduced here a motion and raised the question of our colleagues Zohrab and Vartkes. They asked to know who had killed them. We heard that they were killed by ^{the} Circassian Ahmed and his gangs, who have been hanged. We know this. But according to my knowledge, ^{the} Circassian Ahmed has created an occasion to commit other crimes. ^{The} Circassian Ahmed and his gangs certainly have been sent from somewhere else to the site between Ourfa and Diarbekir ^{on} ~~to~~ a mission. I would add to the motion the following: i.e. the present Government should investigate and bring to light those who really sent there ^{the} Circassian Ahmed and his gangs. Zohrab and Vartkes ^{alone} were not ~~alone to be~~ killed. We had a colleague whose name I don't remember; ^{He} ~~he~~ used to sit next to the recording

secretaries. I asked my colleagues, who told me that he was sent to Mossoul, but from Mossoul we received information that he did not reach there. They told us that only outcast people, ^{the} old and infirm persons were sent there. God bless them, the people of Mossoul ^{who} protected them. Among these oppressed people there was Stepan Efendi Cherajian. There were two more deputies. I don't know whether they were or were not killed.

You may ask me why I am putting aside the main question, ^{why} and I am interested in details. But my feelings toward my colleagues impelled me to speak. They are your colleagues, too. I see that you have feelings because Zohrab and Vartkes were killed, ~~un~~fortunately, as the sword of Damocles the ^h ~~treat~~ ^{the} of gallows was hanged upon our necks. ^{and} For this reason we were not able to intervene at that time. In this matter, I am not innocent, but I have reasons to justify myself, ^{and} my colleagues, too.

I bothered you ~~so~~ much, I will resume. I am exhausted. This is an obstacle to tell you my painful feelings. Now, Sirs, we must prosecute and punish all the officials who were involved in the massacres, because the Council of the Peace Conference is already in action. We cannot go there with empty hands."

Osman Bey, Deputy for Constantinople—"There are Moslems of Van, who also shall go there." 1

1. ² Jamanag, November 26, 1918, p. 2, col. 1 and 2.

Artin Efendi, Deputy for Aleppo- "It is not enough to prosecute only the officials. People who helped them to commit crimes must be tried and punished. Those who were oppressed, must be granted assistance and given money.

Also, honest girls and virgins, who were distributed to Moslems, who even today are hidden in Constantinople (voices) must be released and liberated."

Ihsan Bey, Deputy for Mardin- "Did you forget ^{e the} Moslem women from Van? Shame ^{o"} to you."

Artin Efendi- "It is a shame to defend them, but it is not a shame to claim their prosecution. I ask you to be true and just, I am sure."

Elias Sami Efendi, Deputy for Moush- "You are making a digression. If we have to find a solution, the plan prepared by the cabinet will be without any result (voices)."

Artin Efendi- "We are here in the Ottoman Chamber of Deputies. We are not in Moush or in Palou (voices). Thank God, the sun of justice is already risen.

Sirs, there is in Constantinople an English College called Home School. Young girls graduated from this school are very well educated, but today these highly educated girls are subjected to the sexual passions of Kurds and rascals. Who may repress his tears? (voices)."

Elias Sani Efendi- "Don't hid the truth. We blame those who are responsible."

Artin Efendi- "I did not tell you that the Turkish nation is responsible (voices)."

Elias Sami Efendi- "Don't hid^v the truth. Our colleague, Deputy (Vahan (Papazian), is responsible ^{for} ~~of~~ the blood shed in our country and ^{for} ~~of~~ the misery all over the Ottoman territory. You have to state this (voices)."

Artin Efendi- "Why ^{was} ~~he~~ not prosecuted?"

Elias Sami Efendi- "You have to state this truth, bring to light the truth, and make it clear as the sun. Those ^a ~~armed~~ deputies who helped our Russian enemy.... (voices)."

Artin Efendi- "It is clear who ^{is} ~~are~~ responsible ^{for} of the decadence and fall of our ^{The} ~~state~~ of 600 years ^{old State} of age. Let God punish those who betrayed our country (voices)."

President- "If voices continue, I shall end the discussion."

Artin Efendi- "The final question is: officials and individuals who are guilty, have to be prosecuted and punished. Here or there, women and girls, who remain till now as prisoners, as well as orphans, must be liberated by the Government, and property be ^{restored} ~~restituted~~ as well as damages ~~restored~~. >>

restitution of

As individuals, nations too ~~may~~ have incidents and calamities; ^M many countries had to fight for their survival, and wisely they made decisions to ^{survive a} ~~outcome from~~ catastrophic situation.

As the cabinet ~~made~~ ^d promise, we shall begin in this country a new era of justice; ^W ~~we~~ have really to make justice. God will help us ~~if~~ if our purpose is really to bring to light the truth. We will survive ~~because~~ because God will help the just. (Applauses)"

Barsamian Efendi, Deputy for Sivas- made a speech, which is published in Takvim-i Vakayi.

Barsamian was a member of the Union and Progress Party. ~~Then~~ ^H he kept his membership when ^{the} Union and Progress Party changed name ^{its} ~~into~~ [^] "Tecceddud". He stated in his speech that he was acting against the policy of his party: "I have some requests and words to say which are not in accordance with the opinions of my party. I ask the pardon of my fellow members of the Party."

This Armenian Deputy made it clear that his party was opposed to his speech in the Ottoman Chamber, concerning the massacre of the Armenians.

He said: "I cannot forget ^{the} many favors ^{done} ~~made~~ by my fellow-Turks. I did not receive such favors from others. When I ^S ~~w~~ elected Deputy, [^] no one Armenian voted for me; ⁰ Only Turks elected me as a Deputy".

Barsamian was criticized by Armenians, and his speech was not published in Armenians newspapers. 1

On Wednesday, December 11, 1918, the Ottoman Chamber of Deputies held another session, quite tumultuous, particularly when Turkish Deputies attempted to intervene during the speeches made by Greek Deputies.

The Minister of Internal Affairs answered a Turkish Deputy who had asked a question ^{concerning} ~~what were~~ the measures taken

1. "Jamanag", 28, November 1918, p. 2, cdl. 2.

against the people of Smyrna who acclaimed the Allied Fleet entering in the harbour.

Then the question of deportation and oppressions~~/~~ was discussed again.

The Minister pointed out all the arrangements made to prosecute and punish the responsible officials. Many Deputies made several speeches. Enklidi Efendi, Deputy for Rodosto, pointed out in a long speech, the oppressions against Greeks. *He* ~~and~~ stated that all the Turks were responsible~~x~~ because what ~~was~~ happened ^{could not} ~~cannot~~ be done by individuals~~x~~ but it was a general policy to carry out the extermination of all Christians, *and* that the cabinet presided over by Said Halim Pasha, carried out the above ^{mentioned} ~~said~~ policy. To a request Enver Pasha answered that he had the goal to reduce the rich Greeks to sell lemons on the bridges, and to annihilate those of the Greeks who were poor. Greeks and Armenians were deported and annihilated. The Government that was unable to win a victory with its three million soldiers against the enemy, won a victory against the Christians by annihilating a population of one million and half. Let that Government be proud of its acts.

There is only one ^{choice} ~~way~~ for the present Government, ^{and that is to} ~~to~~ prosecute and punish all the governmental personnel beginning by the Governors-General.

Turkish Deputies showed discontent when Deputy Enklidi was speaking. They interrupted him many times~~x~~ and provoked incidents, between Suleyman Saudi Bey, Hasan Riza Pasha~~/~~ and Greek Deputies.

Mehmed Emin Bey, in a long speech, pointed out that it was natural that Turks show a national spirit, against Armenians¹ Alishan, Khrimian, Nerses, Kamar-Katiba and so on² who had inspired Armenian people. He attempted to reject the responsibility³ heavily weighed⁴ on ~~all~~^{the} Turkish Nation.

Deputy Yorghy Efendi pointed out the pillaging of ^{the} possessions and property of the deported persons, and stated that three days after the deportation when it was not well known ~~in~~^{where} the people ~~will~~^{would} be led, on a public advertisement their properties were sold in ^{an} auction sale, ~~because~~^{by public} ~~the~~^{because} the owners were absent.

advertisement

1. Father Ghevont ALISHAN (1920-1901), was a Mekhitarist monk in Venice. He wrote many books and poetry inviting Armenians to re-establish their ancient kingdom. Particularly he wrote a march Pamp vorodan in 1848 when Italians in Venice were fighting for their freedom from the Austro-Hungarian domination.
2. Megerditch Khrimian, (1820-1907), resigned Patriarch of Constantinople, headed the Armenian Delegation to European Courts and Berlin Treaty. Disappointed, he invited the Armenians to rebellion^{the}.
3. Nerses Varjabedian, Armenian Patriarch of Constantinople (1884-1884), solicited the protection of Dzar for the Turkish Armenians and sent ^{an} the Armenian Delegation to London and Berlin, and Petersburg, 1878.
4. Kamar-Katiba or Raphael Badganian (1830-1892), a Russian Armenian, who wrote poetry and invited Turkish Armenians to rebellion~~by~~ against Sultan.

Faik Bey, Deputy for Adrianople, rejected that the deportation was carried out for a specific purpose. Eighty thousand Greeks and Armenians were deported from Adrianople. Upon Christian provocation such measures were taken, because ^{Somehow} they [^]helped the enemy ~~in any way~~. etc etc...

Deputy Emmanuelidis Efendi, made a speech and concluded that the prosecution of all those who organized atrocities against Christians ^{would} ~~will~~ be a cause to be tried before ~~the~~ civilization.

Hafiz Mehmed Bey, demonstrated by documentary evidence that the Government had organized chete gangs to carry out massacre, ^s but ^{that the} [^]Christians had provoked such measures.

Many Deputies asked time for speech ^{ok} ~~speech~~. At 12 o'clock the discussion was postponed ^{until} ~~to~~ afternoon.1

1. "Jamanag", 13 December 1918, p. 2, col. 1 and 2.

The Armenocide discussed in the Ottoman Chamber

During the week following the ~~Armenian~~ signature of Armistice, the massacre of the Armenians was one of the greatest and important topics discussed in the Ottoman Chamber.

Elias Sami Efendi, Deputy for Moush, who personally organized the massacre of the Armenians in district of Moush, was later arrested and held in custody for trial, ~~XXX~~ finally deported to Malta and released.

Elias Sami delivered a long speech in the Ottoman Chamber on November 3, 1918. Dwelling upon the incidents in Van, and the self-defense of the Armenians (April 6/19 to May 6/19, 1915 K) as it would have been an uprising, attempted to prove that the Armenians were the guilty party, that they had provoked the deportation and massacre, and that both Armenians and Moslem Turks had reciprocally massacred each others.

He did not say a word concerning the role played by the Senate and Chamber, the decisions made in the General Headquarters of the Union and Progress Party, and the orders issued by the Turkish Government, concerning the deportation and massacre of the Armenians.

In reply to the accusation and statement made by Elias Sami, Matthiew Nalbandian Efendi, Armenian Deputy for Kozan (Sis), made a 15 minute speech. "For a long time I have been under the impression that Elias Sami was in a misery, wondering how he would relieve his conscience. The vital ~~quæsit~~

question for our country is that of the Armenian massacre. Certain Deputies try to conceal this question as though it were an insignificant incident and want to keep silent when the question is posed.

I would venture to state that this question is a matter of life or death, not only for our country, but also it has provoked a terrible reaction all over the world.

Elias Sami presented the problem as simply an incident that occurred in a defined area and was limited to Eastern Anatolia, for which the Armenians were responsible and then attempted to evade the facts.

I cannot accept what he said as a truth, nor this Assembly, can believe him. Entrusting to history, the trial for the massacres, I would ask this Honorable Assembly a question: 'if in fact a chete-gang were to commit a crime in Van, would this incident warrant the Authorities to deport, massacre, or dishonor Armenians from furthest areas of the country such as Adrianople, Izmid and so on, and to seize all their property?' 1

Today some Deputies here reclaim that the entire Turkish nation is not criminal, only a small group committed the crimes.

1. From ^{the} Caucasus to European Turkey it is approximately 1,200 miles, Trebizond to Bursa 712, Edzeroum to Balikeser 965, Diarbekir to Adrianople 1009, Van to Adrianople 1210, and Van to Smyrna 1222 miles. The Armenian Deputy forgot to say that the self-defense in Van was after massacre, not prior.

Elias Sami repeated the same opinion, but all statements must be made within reason. Would it be possible for a small group, in all anger, to annihilate a nation? What would the public opinion say? What would enemy powers have to say about such a remark?

All arguments must be based on justice and law. I expected that Elias Sami, after having exposed the facts, would have expressed a word of blame against the criminals. He did not.

The Government must have the power to rule and ensure justice. To be sure, there are good and bad citizens. It is the responsibility of the Government to punish wrongdoers and protect the innocent.

What kind of justice is this to deport and massacre an entire ethnic group because one local and specific incident ~~in Van~~ occurred in Van? Justice and law are the basic principles which guide all governments.

Elias Efendi, you stated that Armenians caused the atrocities, but I ask you a question: "What did you do? There are innumerable people like me.

...Also as an alternative argument, they suppose that the Government did not have enough power to stop the massacres. The civilized world cannot accept such an argument. Does this Honorable Assembly admit such an accusation?

If the answer is positive, then our people should not have a right to rule and the vital interests of our country would be in danger.

No, gentlemen, we must sincerely confess the reality of such a great tragedy, We must raise our unanimous voice for justice. This is in the best of ~~our~~ interest of our country.

Let us prosecute and punish the guilty ones whosoever they may be, and restore seized property. Let us liberate those women and girls and children who still remain ~~in~~ subject to the cruelty of savages.

Let us show our human feelings the civilized world and demonstrate that we, too, respect sacred principles and laws.

I spoke for the interest of this country and for the Armenians. I am an Ottoman-Armenian, I love this country, I love the Armenian people." 2

2. "Jamanag", Monday, November 26 /December 9, 1918.

Declaration of Sami Elias Efendi

A reporter from the Turkish daily "Zaman", published in Constantinople, interviewed Hoja Elias Sami Efendi, Deputy of Moush, concerning the deportation and massacre of Armenians.

Elias discussed the rebellion of Armenians in Van, April 6/19, 1915 to May 6/19, 1915, date of occupation of Van by the Russian Army.

Elias said to the reporter: "The Government was aware of the events in Van. In order to prevent a repetition of such events, and taking into consideration the requests and information received from military commanders, and to guarantee the retreat of the army, the Government decided to evacuate those provinces and deport Armenians."11.

We must confess that Armenian armed chetes were the cause of the rebellion and massacre, due to their resistance to the extension of the deportation, which was carried out severely.

If this armed resistance against the Government had not taken place, you may be sure, eighty per cent of the Armenians would not have been deported.

On both sides, deportation took the form of massacre. Local Moslems who had been completely neutral, deemed it necessary to intervene.

in several localitass

Besides, I am absolutely sure that/during the deportations abuses were committed by responsible and irresponsible individuals, such as subordinate officials, po-

licemen, or gendarmes, more than by ordinary citizens". 1

If the deportation of the Armenians was for military reasons as stated by the Ottoman and German Governments, that after the War they would be returned to their home why should their property -movable and fixed be liquidated? As a consequence thereupon the purpose of the deportation was extermination as was established by the Turkish Court Martial. The President of the Turkish Court Martial asked the Gendarmerie Commander Major Tevfik Bey of Yozgat, and Kemal Bey, Provisional Mutesariff of Yozgat why did they take all the money from the deportees if the purpose of deportaiton was not extermination. They should have left money with them in order that they could purchase food to live. This was the result of the Court Martial to prove that deportation, extermination were synonym. Extermination ~~was the purpose of the Turkish Government and the military~~ 1. Elias Sami headed the organization of the massacre of the Armenians in Moush district. He was arrested, kept in custody for trial. Brutish Authorities saved him and de-ported to Malta.

The deportation decision was made long before in 1914. Early in February 1915, orders were dispatched to massacre Armenians. Therefore, the decision to deport and massacre Armenians was made prior to the self-defense stand mad by the Armenians in Van, Apri! April 19, 1915.

reasons were only a cover up for the extermination. Another example Vehbi Bey, President of the Commission of Abandoned Goods in Yozfat, was asked by the President of the Court Martial commented upon an order given by the President of the Commission Abandoned Goods. This order consisted to bring to Yozgat all personal effects and objects of the caravan of women and children and the President stating that the effects and objects of the people were already in Yozgat. The order given by the President of the Commission of Abandoned Goods certainly without exception meant to kill these women and children whose effects and objects were already in Yozgat.

ձեվապ. Վիլայէթին Տախիլիյէ նէզարէթինին իշարընա աթօնէն էմրի իտի:

Սուլալ. Պու էվամիր շիօրէմի՞ Եօգսա աչըզմը՞ կէլիյօրտը:

ձեվապ. Թէհէր հագգընտա Հիւքիւմէթին վէրտիյի էմիրլէր ումուսիյէթլէ շիօրէլի իտի: 3

Կառուցարիշ խոսքու վոննու թափել

նայն Գէմալ Պէյ իր վկայութեամբ, բացարձակապէս կը հաստատէ թէ տեղահուլթեան վերաբերեալ հրամաններն ու հրահանգները այնքան բազմաթիւ էին որ անկարելի էր միտք պահել զանոնք.

Կայսերու թրփոնցե բնափեր

Սուլալ. Թէհէրին սուրէթի իձրասընա տաիր հանկը մագամտան նէ՞ Եօլտա էմիր վէրիլտի, պու էմիրլէր նէզտինիզտէ մահնուզմուսթը:

ձեվապ. Երմէնիլէրին Տէր Զօրա Թէհէրէ հագգընտա վէրիլէն էմիր Եօզղաթ Միւթէսա ըրեւլըզնտանտըր, էմիր նէզտի աձիզիտէ մահնուզ տէյիլտիր. Թէհէր հագգընտա օ գատար միւթէսա տտիտ էմիրլէր վէրիլ միշլէրտիր քի խաջըրտա գալմասը գապիլ տէյիլտիր: 4

Պ. Նախարարութենէն կուսակալութեան ղրկուած հրամաններն էին:

Հ. Այս հրամանները ծածկագիր թէ բաց կու գային:

Պ. Տեղահանութեան համար կառավարութենէն տրուած հրամանները ամբողջովին ծածկագիր էին: 1.

Հ. Տարագրութեան գործադրութեան համար ո՞ր պաշտօնատէնէն եւ ո՞ր ձամբով հրաման տրուեցաւ. այս հրամանները ձեր մօտ կը գտնուին:

Պ. Հայերու ղէպի Տէր Զօր տարագրութեան համար տրուած հրամանը Եոզղատի Միւթէսա ըրեւլըզնտանէն է. հրամանը իմ քովս չէ: Տարագրութեան համար այնքան բազմաթիւ հրամաններ տրուած են որ անկարելի է զանոնք միտք պահել: 4

33. Դիւան, Երուսաղէմ, թիւ Մ 489.

44. Դիւան, Երուսաղէմ, թիւ Մ 492:

Բնագրու-Մ Կառուցարիշ Գրիկեթ

Թալաթ ֓աշաներու երկու դահլիճները եւ կը պահանջէր անոնց անդամները յանձնել բարձրագոյն ատեանի մը դատավարութեան:

Ճուտ Պէյի ամբաստանագրին հինգերորդ յօդուածը կ'ըսէր.

"Մարդկային օրէնքներու եւ մասնաւորապէս երեսփոխանական ժողովի ոգիին հակառակ առժամեայ օրէնքներ հրապարակելով երկիրը ոճիրներու թատերավայր ՚ դարձուցնք:" 6

Մերակուսական Ահմէտ Րիզայի խնդրագիր պահանջը

Ահմէտ Րիզայի նախագահութեան տակ Օսմանեան ծերակոյտը նիստ գումարեց 2 Դեկտեմբեր 1918 ին: Նախագահը կարդալ տուաւ իր գրաւոր պահանջը. "Պատերազմի մեր մասնակցութիւնն (30 Հոկտեմբեր 1914 Գ) մինչեւ Թալաթ ֓աշայի դահլիճին անկումը (7 Հոկտեմբեր 1918 Գ) կառավարութեան կողմէ գործուած սխալներուն եւ ոճիրներուն, շարդի, հրապարակային ոճրագործութիւններու, անձնական ապահովութեանց, կալուածներու եք շէնքերու քոնագրաւումի պէս բոլոր Օսմանցիներուն հանդէպ հարստահարութիւններ եւ եճիրներ գործուած ինչ ըլլալուն համար պահանջած էի որ ընդհանուր դատախազութիւնը հանրային իրաւանց անունով դատ բանայ եւ ժամ առաջ երեւան հանուին ոճրագործներն ու արդարութեան յանձնուին:

"Այս թագրիը Մերակոյտին որոշումովը 25 Նոյեմբեր 1918 ին ղրկուեցաւ գործադիր իշխանութեան:" 7

Ահմէտ Րիզայի պահանջագրին պատասխանելով արդարութեան նախարար Ալի Մոլլա Պէյ Հայերու կոտորածի պատասխանատուները դասաւորեց հետեւեալ կերպով.

"1. Իսկական յանցաւորները որոնք պիտի դատուին բարձր դատա

6. ԺԱՄԱՆԱԿ, 5 Նոյեմբեր 1918:

7. Նոյն, 13 Դեկտեմբեր 1918:

րանի մը առջեւ եւ որոնց վրայ կառարաութիւնը որեւէ իշխանութիւն պիտի չունենայ:

"Զ. Պաշտօնեաները որոնց մասին տարակարծութիւն կայ նախարարներու խորհուրդին եւ Պետական խորհուրդին միջեւ: Կառավարութիւնը կ'ուզէ որ անոնք դատուին արտակարգ դատարաններու կողմէ մինչդեռ Պետական խորհուրդը կը պնդէ որ անոնք դատուին պաշտօնեաներու համար ի զօրու եղող սովորական դատավարութեամբ:

"Ե. Հասարակ ժողովուրդը որու մասին ոչ մէկ որոշում պիտի առնուի առ այժմ: Այս դասակարգի յանցաւորները պիտի դատուին հասարակ դատարաններու կողմէ հետզհետէ երբ անոնց դէմ դատ բացուի:

"Այն ոճիւրները որոնք գործուած են ամբոխի զանգուածներու կողմէն պաշտօնեաներու հաւանութեամբ եւ մեղսակցութեամբ: Ասոնց դատավարութեան մասին ալ տարակարծութիւն կայ:" Ե

Արդարութեան նախարար Ալի Մուլլա Պէյ հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ Մերակոյտի նիստի ընթացքին Ահմէտ Ռիզա Պէյի պահանջի ընթերցումէն ետք. "Տարագրութեան ընթացքին՝ շարդ ընողները կամ շարդին մասնակցողները, անոնք կուսակալ ըլլան թէ զինուորական, ամէն պարագայի տակ սովորական անձերու նման պարզ դատարաններու առջեւ պիտի դատուին:

"Օրէնքի մէջ տրամադրութիւն մը կայ, որու համեմատ զինուորական պաշտօնատարները առանց արտօնութեան չեն կրնար դատի քաշուիլ: Իմ պնդումիս վրայ այդ տրամադրութիւնը շնջուեցաւ:

"Պաշարման վիճակ գոյութիւն չունեցած տեղերը այդ զինուորականները պարզ դատարաններու կողմէ պիտի դատուին:

"Վստահ եղէք որ կառավարութիւնը միտքը դրած է վճռապէս փու-

պատժելու յանցաւորները:” 9

Նոյն անթիւ ներքին գործերու նախարարը դատապարտեց Սախտ չալիմ եւ Թալաթ փաշաներու զոյգ դահլիճները հետեւեալ յայտա֊
րարութեամբ.

“... Կառարութիւն մը պէտք է հետապնդէ միայն յանցաւորները: Ծաւալի է ուրեմն որ մեր այն ատենի ղեկավարները ներշնչուած աւա֊
զակութենէ՝ տարագրութիւնը կիրարկեցին այնպիսի ձեւով որ նոյնիսկ
ամէնէն յանդուգն եւ արիւնարբու աւազակները պիտի չկարենային ընել
այդպէս... Կառավարութիւնը որ հրամայեց Հայերը դէպի Տէր Զոր
աքսորել, ոչ իսկ մտածած էր զանոնք տեղաւորելու եւ սնունդ հայ֊
թայթելու անոնց արաքական ցեղախումբերու մէջ:

“Ինչ էր կառավարութեան նպատակը... ”

“Դժբախտաբար կարելի չէ ուրանալ եւ կամ հարցը անտեսել:

“Ուզեցին բնաջնջել (Հայերը Գ) եւ բնաջնջեցին: Ինչպէս որ
կարելի չէ ծածկել որ (բնաջնջումի Գ) որոշումը տրուեցաւ կուսակ֊
ցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի ազդեցիկ անդամներու կողմէ եւ զոր֊
ծադրուեցաւ կառավարութեան կողմէ... ”

“Անոնք նախընտրեցին բնաջնջել Հայերը:” 10

Թուրք օրաթերթ Թասափիփի էվթեառ ^{բանտի/} “Պալատէն դէպի/Չնտան”
յօդուածով կը դատապարտէ կուսակալներն ու իշխանաւորները.

“Իսկապէս ցաւալի տեսնել որ այս անձերէն շատերը ասկէ երկու ամիս
առաջ ամէնուն կողմէ պատիւի եւ փառքի կ'արժանանային մեր մեծա֊
զոյն նահանգներուն մէջ եւ եւ այսօր բանտ կը տարուին իբր հասա֊
րակ ոճրագործներ: Դժուար է հասկնալ թէ ինչու այս անձերը չմտա֊

9. ԺԱՄԱՆԱԿ, 25 Դեկտեմբեր 1918:
10. Լա Րոն. Թիւ 6, Շք. 14 Դեկտեմբեր 1918:

Հազար Պէյ ժանտարմա տաիրէսինտէ պիր
պինպաշը իմիշ:

Փօլիս միւտիւրի Պէհաէթթին օլ
վաբիթ ինֆիսալ էթմիշ, իսթանպօլտա
պուլուենույօրմուշ, հէյէթի թահաբիբի
յէնին Պէհաէթթինի ձէլպ էթմէսիյլէ
կէլմիշ:

Երմէնիլէրին հինի թէհաիւրինտէ
գաթլ վէ իմհա էտիլմէլէրի հազարնտաթի
իւզէրլէրինտէ պուլուենան միւձէվ
հէրաթ վէ նուքուտոն ալընամասը
էմիր իրթիգասընտան օլտուղու հալտէ,
նիշին ալտըն տէնիլմէսինէ ձէվապէն
Պէհաէթթին տէրթի. "օնլարը եարըմ սաաթ
սօնրա թօփրաղա կէօմէձէյիմ, ձիհէթլէ
ալըփ զօմօսիօնա թէսլիմ էտիր իտիմ",
տէմիշ:

Հէյէթի թահաբիբիյէ իսէ, "ձանըմ,
սէնտէն օնու սօրմուլօրուզ, սէն նէ"
իչին փարա վէ միւձէվհէրաթըն ալըր
իտին, սուալինի թէթրար էթմիշ, վէ
Պէհաէթթին այնը ձէվապը վէրմիշ օլտու
ղու քազինօտա Պէհաէթթին Ռատի Պէյէ
սէօյլէմիշ:

Կառավարիչ Նաձի Պէյի տեղահանութեան
ընթացքին հասաւ Խուլուսի Պէյի նախագա
հութեամբ վերաքննիչ Յանձնախումբ մը: Այս
յանձնախումբի անդամներէն իսմայիլ Հազար
Պէյ, անդամ էր պետական խորհուրդի եւ ք
ոստիկանութեան հրմանատար: Նոյն թուականին
ոստիկանութեան տնօրէն Պէհաէտին հրաժա
րեցաւ. վերաքննիչ յանձնախումբը զայն
Պոլիս կանչած էր եւ հոն գնաց:

Հազար Պէյ ժանտարմա տախրէսինտէ պիր
պինպաշը իմիշ:

Փօլիս միւտիւրի Պէհաէթթին օլ
վազիթ ինճիսալ էթմիշ, Իսթանպօլտա
պուլուսնույօրմուշ, հէյէթի թահաբի
յէնին Պէհաէթթինի ձէլպ էթմէսիյլէ
կէլմիշ:

Էրմէնիլէրին հինի թէհճիրինտէ
գաթլ վէ իմհա էտիլմէլէրի հազարնտաթի
իւզէրլէրինտէ պուլուսնան միւճէվ
հէրաթ վէ նուքուտուն ալընամասը
էմիր իրթիզասընտան օլտուղու հալտէ,
նիչին ալտըն տէնիլմէսինէ ձէվապէն
Պէհաէթթին տէրթի. "օնլարը Եարըմ սաաթ
սօնրա թօփրաղա կէօմէճէյիմ, ձիհէթլէ
ալըփ գօմօսիօնա թէսլիմ էտիր իտիմ",
տէմիշ:

Հէյէթի թահաբիյէ իսէ, "ճանըմ,
սէնտէն օնու սօրմօւյօրուզ, սէն նէ
իչին փարա վէ միւճէվհէրաթըն ալըր
իտին, սուալինի թէթրար էթմիշ, վէ
Պէհաէթթին այնը ձէվապը վէրմիշ օլտու
ղու թազինօտա Պէհաէթթին Րատի Պէյէ
սէօյլէմիշ:

Կառավարիչ Նաճի Պէյի տեղահանութեան
ընթացքին հասաւ Խուլուսի Պէյի նախագա
հուլթեամբ վերաքննիչ Յանձնախումբ մը: Այս
յանձնախումբի անդամներէն Իսմայիլ Հազար
Պէյ, անդամ էր պետական խորհուրդի Եւթ
ոստիկանութեան հրմանատար: Նոյն թուականին
ոստիկանութեան տնօրէն Պէհաէտին հրաժա
րեցաւ. վերաքննիչ յանձնախումբը զայն
Պոլիս կանչած էր Եւ հոն գնաց:

ծեցին թէ օր մը իրենք հաշիւ պիտի տային այն բըլուր ոճիրներուն համար որոնք գործուեցան Թալաթի Փաշայի կառավարութեան կողմէ, նոյնիսկ եթէ պատերազմէն մենք յաղթական դուրս գայինք:" 11

Թագառաժանգ Իշխան Ապտիւլ Մէճիտի յայտնութիւնները
Morning Post Ի թղթակցին:

"Արդէն ծերացած Սուլթան Մէհմէտ Ե. քաղաքային հարցերով չէր զբաղէր եւ եւրոպական քաղաքական հարցերու մասին տեղեկութիւն չուներ: Իր կեանքը կ'անցընէր հարէմի մէջ եւ երբեք հակառակած չէր Երիտասարդ Թուրքերու Կեդրոնական Կոմիտէի: Համաշխարհային առաջին պատերազմի սկիզբը ես իմ կարելիս ըրի Թուրքիան չէզոք պահելու: Այս մասին Սուլթանի հետ խօսեցայ. պարզ ժամանակի վատնում էր:

"Կոտորածները ամէնէն անշնշելի արատներն որոնք մեր ազգն ու ժողովուրդը նսեմացուցին:

"Կոտորածը Թալաթի եւ էնվէրի գործն էր:

"Բնաշնշումի գործը սկսելէն առաջ էնվէրի հարցուցի թէ կոտորածի ծրագիր ունէին:

"Ան պարզապէս պատասխանեց թէ այս մասին վճռական որոշումներ կային որոնք իրենց ծրագրին մաս կը կազմէին:

"Սուլթանին դիմեցի աղաչելով որ միջամտէ: Խոստացաւ խօսիլ էնվէրիյ սակայն մեծ բան չէր սպասեր:

Եթէ Գերմանիա ուզէր, կրնար այս սպանդները արգիլել. բայց այս ուղղութեամբ ոչինչ ըրաւ:" 12

Երիտասարդ Թուրքեր, Թէշքիլաթը Մախսուսայի հրոսակներ, եւ տասն հազար թուրք ամբոխ 11 Ապրիլ 1919 ին ազգային թաղում կազմակերպեցին կախաղան բարձրացած կառավարիչ Քէմալ Պէյի: Թուրք պատերազ

11. Լա Րոն. թիւ 7, Կիրակի, 15 Դեկտեմբեր 1918:

12. Նոյն, թիւ 10, Դշ. 18 Դեկտեմբեր 1918.

մական ատեանը որ մահուան դատապարտած էր թուրք շարդարար կառավարի—
չէ, պահանջեց կառավրութենէն որ արգիլէ նման ցոյցեր ոճրագործի մը
թաղումին առթիւ:

Թուրք կիսապաշտօն ԱԼԷՄՏԱՐ կառավարիչ Բէմալի դատապարտութիւնը
կը բաղդատէ թուրն ազգին դատապարտութեան հետ որ դատուելու վրայ
է Բարիզի Խորհրդաժողովէն.

"Ինչ են տեղահանութիւն եւ չկոտորած, կը հարցնէ թուրք թերթը:

"Յիմար ծրագրի գործադրութիւնը քանի մը զաղափարապաշտ հայրե—
նասէրներու կորմէ որոնք մէկ ազգի թ խարուսիկ արտաքին պատրանքէն
տարուած էին:

"Բնաջնջումի այս քաղաքականութիւնը իրագործուեցաւ կոտորած—
ներով եւ կողոպուտներով:

"Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան հեղրոնական հոմիտէն
եւ իր գործադիր մարմինը, նախարարներու Խորհուրդը, ինչպէս նաեւ
պաշտօնեաները ամէնավերէն ամէնավար պատասխանատու են:

"Երբ հոս Պատերազմական Ատեանը տարագրութեան եւ կոտորածի
ոճիրները կը դատէ, մեր կառավարութիւնը եւ Ազգի ալ կը դատուին
անդին Բարիզի Գերագոյն Ատեանին առջեւ: Հոս ապրողներ անշուշտ
Բարիզ պիտի հասցնեն արձագանգը այն հրատարակութեանց որոնք ի նպաստ
ոճրագործներու ցոյցերը կը գովեն եւ համակրանքի զգացումները կը
յայտնեն անոնց հանդէպ:

"Ոճրագործները ազատելու փորձերը, մեծագոյն սխալները ինչպէս
համակրանքի ցոյցեր կաղախան բարձրացած ոճրագործի մը հանդէպ չեն
կրնար հաշտուիլ մեր ազգային պատուին հետ, այլ նաեւ մեր պետութեան
շահերը կը վտանգեն:

"Խորհրդարանը եւ Մերակոյտը պաշտօն ունէին օրէնքներ դնելու
եւ զանոնք պահպանելու, սակայն անոնք լքեալ գոյթերու օրէնքը մէջտեղ

հանեցին եւ օրինական ձեւ տուին կողոպուտին:

"Մեզի համար փրկութեան միակ միջոցը կը կայանայ հեռու մնալ կոտորածներէն, բարձր աղաղակել քաղաքակրթուած աշխարհին առջեւ թէ իսկապէս եւ փասշացի կերպով արդարութիւնը պիտի կիրարկենք բոլոր անոնց որոնք յանցաւոր են:

"Եթէ Պայազիտի հրապարակը մեր ոճրագործներուն կախաղանները չտեսնէ, Բարիզ մեր պետութեան եւ ազգային դատապարտութեան վայրը պիտի ըլլայ:" 18

Թրքական օրաթերթ ՍԱՊԱՀ բաց նամակ մը ուղղած է արդարութեան նախարար Փիրիզատէ Իպրահիմ Պէյի ուղղելով անոր սուր հարցումները. "Միթէ՞ դուն Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան հրոսախումբին պետ Թալաթի հետ չէիր:

"Միթէ՞ հրոսապետ Թալաթը չէր որ քեզ Սալոնիկի կուսակալ ըրաւ, եւ անկէ քեզ կանչեց արդարութեան նախարար ըլլալու, հուսկ ան քեզ ծերակուտական ըրաւ:

"Միթէ՞ դուն չէիր որ ամէն առաւօտ անցնելով քու բարերար տիրոջը Թալաթի քովէն կը ստանայիր, իբր արդարութեան նախարար, բռնակալին հրամանները:

"Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան հրոսապետներու ժողովատեղի կեդրոնին մէջ առնուած որոջումին համաձայն չէր որ բանտերէն ազատ արձակել տուիր ամէնէն սարսափելի ոճրագործները՝ միակ նպատակով մը Հայերը իրենց օրինաւոր բնակարաններէն դուրս արտաքսելու, եւ հակառակ անոնց բացարձակ անմեղութեան, զանոնք բնաջնջել տուիր վայրագութեամբ:

"Միթէ՞" դուն չէիր որ կազմակերպեցիր ամենավայրագ ոճրագործները, վայրենի հրոսակները, որոնք Պոլսոյ կեդրոնական բանտի կալանաւորքերը էին, միեւնոյն ատեն հրամանները ղրկելով գաւառները (բախտերէն ոճրագործները ազատ արձակելու Գ):

"Միթէ՞" ոճրագործներու այս հրոսախումբը չէր որ կազմուեցաւ եւ կազմակերպուեցաւ վերաքննիչ ատեանի ընդհանուր դատախազի գրասենեակին մէջ արդարութեան նախարարութեան դահլիճին կից:

"Դուն չէիր միթէ՞" որ նշանակեցիր ընդհանուր դատախազ մը եւ բարձրաստիճան սպայ մը պատերազմական նախարար էնվէրի կողմէ չկան չըլեցաւ արիւնարբու ոճրագործներու հրոսակներ կազմելու:

"Միթէ՞" բժիշկ մը պաշտօն չստացաւ, քու փափաքիդ համաձայն, քննելու եւ որոշելու ոճրագործներու ֆիզիքական կառուցութիւններ բնաշնչումի բարբարոսական գործին համար: Միթէ՞ այս հրոսախումբին կազմութիւնը շաբաթներ չտեւեց:

"Նոյն շրջանին՝ բանտի արիւնարբու ոճրագործները օրէ օր չէի՞ն գար հաւաքուիք (արդարութեան պալատին Գ) գաւիթին մէջ ձիշղ այն տեղը որ կը գտնուի ատեանի եւ ընդհանուր դատախազի խորհրդակցութեանց եւ ամբաստանութեանց սենեակին միջեւ:

"Միթէ՞" դուն չէիր որ տուիր, քու տիրոջը Թալաաթիլի հետ համաձայնելէ ետք, հրամաններ եւ հրահանգներ անձնակազմի տնօրէնին անմիջապէս պաշտօնազրկելու հայ պաշտօնեաները այն տեղերէն ուրկէ Հայերը պիտի տարագրուէին ապահովելու եւ փութացնելու համար արտաքսումը եւ բնաշնչումը, ինչպէս նաեւ ատեաններու հայ դատաւորները, եւ նահանգներու գլխաւոր քաղաքներու, գաւառներու եւ գիւղերու հայ բնակչութիւնը:

"Միթէ՞" դուն չէիր որ կը հրձուէիր հայ դատաւորներու եւ հայ ժողովուրդի սպանդի տեսարանին առջեւ որ կը գործադրուէր տապարի, ուրագի, մանգաղի եւ բրիչի հարուածներով:

"Ո՛ր եւ ո՞ր ատեաններու մէջ այսօր իրենց պաշտօնները կը վարեն նահանգներու, գաւառներու եւ գիւղերու հայ դատաւորները, եթէ իսկապէս ասոնք չեն սպաննուած հրոսախումբերու կողմէ: Ուղղամիտ վկաներ, Աստուծոյ սիրոյն համար, ձշմարտութիւնն ու ապացոյցները երեւան պիտի հանեն:" 14

Վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ Փաշայի պաշտօնական յուշագիրը

Բարիգի Վեհաժողովին.

"Պատերազմի ընթացքին գրեթէ ամբողջ քաղաքակրթուած աշխարհը յուզումով ցնցուեցաւ լսելով զրոյցները այն ոճիրներուն որոնք գործուեցան Թուրքերու կողմէ:

"Ինչմէ շատ հեռու է այս ոճիրները խեղաթիւրելու գաղափարը, ոճիրներ որոնք մարդկային խիղճը սոսկումով ընդմիշտ ցնցելու բնոյթն ունին:

"Դեռ աւելի ես պիտի չուզեմ մեղմացնել այս մեծ ողբերգութեան հեղինակներու յանցաւորութեան աստիճանը:

"Նպատակ ունիմ աշխարհի առջեւ պարզելու, փաստական տուեալներով, թէ որոնք են ձշմարիտ պատասխանատու հեղինակները այս սարսափելի ոճիրներուն...

"Ժամանակ է մը իվեր ձշմարտութիւնը թափանցել սկսաւ եւրոպական հանրային կարծիքին ներս: Պոլսոյ մէջ Միութենականներու մեծ դատավարութիւնները ցոյց տուին պատասխանատուութիւնը հոմիտէի պետերուն որոնք պետութեան ամենաբարձր պաշտօնները գրաւած էին, պատասխանատուութիւնը նկատմամբ պատերազմի եւ Արեւելքի ողբերգական եղելութիւններուն..." 15

~~Թրքական-մտայնութիւն ՋԱՄԱՆԻ Համաձայն~~

14. Լա Րըն. Թիւ 40, Կիրակի, 19 Յունուար 1919. Թարգմանուած ՍԱՊԱՀ Թուրք օրաթերթէն:

15. Լա Րըն. Թիւ 197, Կիրակի, 20 Յուլիս 1919:

Թրքական մտայնութիւն ՉԱՄԱՆԻ Համաձայն

"Եռանդի եւ ցնթութեան այն երկունքը, որով կ'արտայայտուին Հայերը, կը զգենու հիւանդագին նկարագիր մը եւ որ պիտի շարունակէ իր ընթացքը:

"Անոնք կը մոռնան թէ պիտի գայ օր մը երբ պիտի ստիպուին իրենք Թուրքերու հետ համաձայնիլ:

"Որպէսզի թուրք մտայնութիւնը պարտուի, հարկ է որ երկնակամարին տակ մէկ թուրք իսկ չմնայ:" 16

Յանցաւորներու ընդհանուր ներում

"Զենք ուզեր որ ընդհանուր ներումը կիրարկուի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամներուն:

"Ինչ էին[†] եւ ինչ եղանք:

"Անսահման կայսրութիւն մը ոչինչի վերածուեցաւ:

"Իշխանութեան այս յափշտակիչները, այս արիւնարբոսները հասարակաց իրաւունքի դէմ գործուած ոճիրներէն զատ, կուտակեցին հրէշային խժոժութիւններ, կոտորածներ, տեղահանութիւններ:

"Ներում շնորհել այս իսկական ոճրագործներուն աւելի ստորնանալ է քաղաքակրթուած աշխարհի առջեւ:" 17

Իրապէս 28 Դեկտեմբեր 1918 ին Սուլթան Մէհմէտ Զ. Վահիտէտին երեք յօդուածներով կայսերական հրովարտակ մը հրապարակեց որով ընդհանուր ներում կը շնորհէր յանցաւորներուն: Սակայն երկրորդ յօդուածը կը հրամայէր ընդհանուր ներումի փ կիրարկումէն դուրս պահել Հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները եւ

16. Լա Րոն. Թիւ 64, Եջ. 18 փետրուար 1919. Թարգմանուած ՉԱՄԱՆ օրաթերթէն:

17. Լա Րոն. Թիւ 68, Դջ. 12 փետրուար 1919. Թարգմանուած ՍԷՕԶ Թրքերէն օրաթերթէն:

մեղսակիցները: Նոյն շրջանի Օսմանեան արտաքին գործերու նախարարը հրովարտակը ղրկեց Պէռն, Զուլիցերիա, հրատարակութեան համար. իսկ ներքին գործերու նախարարն ալ զայն ղրկեց նահանգներու եւ գաւառներու ք բոլոր կառավարիչներուն: 18.

Բոլոր Թուրքերը մասնակցած են կոտորածներու եւ կողոպուտի

... "Կ'ըսուի թէ բոլոր Թուրքերը մասնակցած են Միութենականներու գործած ոճիրներուն եւ զգուելի պղծումներուն. եթէ Թուրքերը իսկապէս այս իարաքներուն մեղսակից եղած չեն, գոնէ սրտանց հաւանութիւն տուած են. եթէ այդպէս եղած չըլլար, կառավարութիւնը որուն անդամները երկրին ամէնէն ողջամիտ կարծուած անձերէն ընտրուած էին, անմիջապէս պատժած պիտի ըլլային այս ոճիրներու հեղինակները եւ այդպէսով արդարութիւն ըրած պիտի ըլլային:" 19

Արդարութիւն

"Մենք (Թուրքերս Գ) ամբաստանուած ենք ոճիրով մը եւ բռնուած ենք անբուժելի հիւանդութենէ մը որ ժանտախտէն աւելի սոսկալի է... այո, մենք ժանտախտէ վարակուածներ ենք:

"Մարդկութիւնը կը տատամսի մօտենալ մեզի, մինչ մենք կ'ուզենք որ ան մեզի ձեռք երկարէ որովհետեւ համոզուած ենք որ այդ օգնութեան շնորհիւ պիտի կարենանք ազատուիլ:

"Ասոր համար հաստատեցինք արտակարգ պատերազմական ատեան մը պատժելու համար յանցաւորները որոնք մեր վէջ կը գտնուին, իրենց յանցաւորութեան եւ արդարութեան համեմատ:" 20

18. Լա Րոն. Թիւ 16, Դ2. 25 Դեկտեմբեր. 1918.

19. Լա Րոն. Թիւ 26, Կիրակի, 5 Յունուար 1919, թարգմանուած

Թուրք ՍԱՊԱՀ Յրաթերթէն:

20. Լա Րոն. Թիւ 128, Ե2. 1 Մայիս. 1919, թարգմանուած ԱԼԵՄՏԱՐԷՆ:

Մեծագոյն սխալը

"Ընդհանուր պատերազմին մեր մասնակցութիւնը սխալ մըն էր, բայց պատերազմի մէջ մեք մուտքը Գերմաններու կողքին եղաւ անհաշիւ սխալ մը:

"Բայց եւ այնպէս, այս սխալներէն շատ աւելի մեծ սխալ մը գործեցինք. մենք որդեգրեցինք բնաշնչումի քաղաքականութիւնը զոր գործադրեցինք մեծագոյն բռնաբարութեամբ. միւս, տարրերու նկատմամբ եւ հետապնդեցինք այնպիսի կատաղութեամբ մը, այն քաղաքականութիւնը զոր ուզեցինք իրագործել տարագրութեամբ, կոտորածներով եւ յափշտակութեամբ:" 21

ՍԱՊԱՀԻ խմբագրապետ Ալի Բէմալ եւ

Եէնի Կիիւնի խմբագրապետ Եոնուս Նատի

Այս երկու խմբագիրները երկար խմբագրականներով վէճ յարուցին իրենց թերթերուն մէջ Հայաստանութեան պատասխանատուները հաստատելու համար: ՍԱՊԱՀԻ խմբագրապետը եզրակացութեան հասաւ: "Աշխարհ գիտէ, եւ ասիկա է ճշմարտութիւնը, որ Հայերու կոտորածները կազմակերպուեցան Կեդրոնական Կոմիտէի հրամաններով: Այս հրամանները հաղորդուեցան մասնաւոր պատուիրակներու միջոցով եւ գործադրուեցան իր իսկ հսկողութեան տակ աւազակներու միջոցով:

"Այս բանը երբեւէ հանել միթէ՞ թուրքերուն եւ թրքութեան դատին ծառայել չէ: Կ'ուզես որ ետ կենանք այս բանն ընելէ եւ մենք ալ նոյն ամբաստանութեան տակ իյնանք:"

Վերամբաստանութիւն

"Եթէ այսօր մեզ (թուրքերս Գ) առանձին թողուն, մէկ շաբաթէն,

21. Լա Բրոյ: Թիւ 131, Կիրակի, 4 Մայիս 1919, Թարգմանուած ԼեՄՏԱՐ էն
22. Լա Բրոյ: Թիւ 7, Կիրակի, 15 Դեկտեմբեր 1918;

ամէնէն ուշ, մէկ ամիսէն, միայն մէկ բան կրնայինք ընել՝ յարձա-
կիլ Բարձրագոյն Դարն վրայ, շարդեր կազմակերպել, եւ կախաղաններ
բարձրացնել մեր պատմական հրապարակներուն վրայ, ինչ որ անդորրու-
թեան եւ բարեկեցութեան ծարափի մարդկութիւնը չի կրնար հանդուրժել:

"Այս ճշմարտութիւնը ^{ները} շատ բիրտ է, բայց պէտք է կրկին ու
կրկին վերյիշուին:

"Հոս պիտի թ չուզեմ վերամբաստանել միայն Միութեանականները:
Ձանոնք կոչեցէք ինչպէս որ կ'ուզէք, սակայն այն մարդիկը որոնք
տարբեր անուններու տակ նոյն մտայնութեան կը ծառայեն եւ կ'ընթա-
նան բռնութեան ուղիէն, միայն կրնան հասնիլ միեւնոյն օրհասական
արդիւնքին:" ԶԾ

Վանի ապստամբութեան պաշտպանութիւնը

"Այսօր մենք (Թուրքերս Գ) կը գտնուինք ամէնէն առաջ մեր
գոյութիւնը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան առջեւ:

"Արդ, մեր բոլոր յոխորտանքները, մեր կազմած խմբակցութիւն-
ները, ծերակուտականներու հաւաքոյթները, խորհուրդները, համազու-
մարները, Թուրքերու բոլոր միացեալ շանքերը չեն կրնար ծածկել
այն ոճիրները որոնք կը ձնշեն Թրքութեան ուսերուն վրայ եւրոպա-
կան հանրային կարծիքին առջեւ:

"Ինչ պիտի ընենք այս հաւաքոյթներու ատեն. ներհամ պիտի
խնդրենք:

"Պիտի ըսենք թէ Հայերն էին որ շարդեցին Թուրքերը:

"Այս պաշտպանութիւնը շատ հեշտին է մեր ժողովուրդին որոշ
մէկ հատուածին համար:

ԶԾ. Լա Րոն. Թիւ 178, Կիրակի ԶԶ Յունիս 1919, թարգմանուած

Թիւրքոյ: ՍՏԱՄՊՈՒԼ օրաթերթէն:

"Սակայն ուրիշ երկիրներու մէջ, օրէնքը եւ խիղճը չեն թոյլատրեր որ անմեղ մը, այսպէս ամբաստանի՛ւ. իր կիսնն ու զաւակները մորթուին, որպէսզի մենք կարենանք այդպէսով ինքզինքնիս չքմեղացնել եւրոպայի աչքերուն առջեւ:

"Վախի մէջ կեղեքիչ ոճիրներ գործուեցան քանի մը անհատներու կողմէ, մինչ կառավարկան ոյժը պարտաւոր էր բնաշնչել այս ոճիրներու հեղինակները միայն, մեր կառավարութիւնը որոշեց շարձեր կատարել, մորթել տուաւ մարդկային զանգուածներ, կողոպտել տուաւ անոնց ինչքերն ու հրապարակեց լքեալ գոյքերու օրէնքը, այսինքն դրաւելու համար այն կալուածները որոնք կարելի եղած չէր յափշտակել:

"Այսպէսով մեր կառավարութիւնը պաշտօնական և նկարագիր տուաւ չարագործութեան եւ յափշտակութեան: Այս բոլորը չի կազմեր, ոչ մէկ կերպով, օրինաւոր եւ արդար պաշտպանութիւն:

"Մեր՝ Թուրքերուս կողմէ առաջ բերուած պատճառաբանութիւնները, որոնց համեմատ Հայերը Վանի մէջ նախ մեր վրայ յարձակողներն եղան եւ թէ մենք Անատոլուի մէջ փոխ վրէժի դիմեցինք, գոհացում կրնան տալ միայն անոնց որոնք "զգայնականութեամբ" կը գործեն, ոչ թէ զիտական եւ իրաւական պատճառներով. ասիկա չունի այն բնոյթը մեր դատը պաշտպանելու եւրոպայի եւ Ամերիկայի հանրային կարծիքին առջեւ:" 24

Ներքին գործերու նախարարարութեան յայտարարութիւնը

ՎԱԳԻԹ Թրքական օրաթերթին

"Ստոյգ է որ քանի մը Հայեր օգնեցին մեր թշնամիին եւ քանի մը հայ երեսփոխաններ Թուրք ազգին դէմ ոճիրներ գործեցին:

"Սակայն Թուրք կառավարութեան պարտականութիւնն էր ձերբակալ

լել ոճրագործները եւ միայն այս վերջինները պատժել:

"Կարելի չեղաւ այդպէս ընել. կառավարութիւնը պէտք չէր գործել իբր թշնամի այլ իբր բարեկամ. տեղափոխել այդ շրջանի Հայերը ուրիշ տեղ մը:

"Սակայն հրոսապետ մը կրնայ ընել ամէն ինչ, որովհետեւ աւազակապետ է: Ան կանխապէս տեղեակ էր թէ Քրիշտի ինչ պիտի ըլլայ իր վախճանը եթէ բռնուի:

"Կառավարութիւն մը հետապնդելու է միայն յանցաւորները: Շատ ցաւալի է որ մեր այն ատենի ղեկավարները աւազակութեան ոգիով լեցուած էին, կիրարկեցին տեղահանութեան օրէնքը այնպէս որ ամէնէն յանդուգն արիւնարբո՞ւ աւազակները պիտի չկայենային ընել այնպէս:

"Անոնք որոշեցին բնաջնջել Հայերը եւ բնաջնջեցին զանոնք:

"Այս որոշումը Երիտասարդ Թուրքերու Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէ վճռուեցաւ եւ կառավարութեան կողմէ գործադրուեցաւ:" 25

ԹԻԻՐԱԶԶԷ ՍՏԱՄՊՈՒԼ Թուրք օրաթերը կը դատապարտէ

Ժերակուտականները եւ երեսփոխանները

"Մեր երկրին փ նախկին ղեկավար ժերակուտականները եւ երեսփոխանները պէտք է անապատ քաշուին եւ հոն քաւեն իրենց մեղքերը:

"Ամէնէն աւելի անտրամաբան է խօսիլ եղբ մարդ պէտք է լռել, եւ լուռ մնայ երբ պէտք է խօսի:" 26

Սերակուտականները եւ երեսփոխանները չբողոքեցին երբ Թուրք կառավարութիւնը սկսաւ տեղահանել Հայերը, զանոնք կոտորել եւ կողոպտել անոնց ինչքերը:

Թրքական օրաթերթ ֆէթեւա կը պնդէ թէ

Թուրքերը սուտ կը խօսին

25. Լա Րոն. Թիւ 6, Կիրակի, 14 Դեկտեմբեր 1918, թարգմանուած Թուրք վԱԳԻԹ օրաթերթէն:

26. Լա Րոն. Թիւ 59, Ուրբ. 7 Փետրուար 1919, թարգմանուած ԹԻԻՐԱԶԶԷ ՍՏԱՄՊՈՒԼ օրաթերթէն:

"Եւրոպայի հետ մեր յարաբերութիւնները սկսելէն ի վեր սխալ սխալի վրայ գործեցինք անդադար մեր մոլորանքին եւ անգիտութեան պատճառով:

"Մենք ուրացանք ճշմարտութիւնը. շանացինք հաւատացնել թէ լուսինը արեւ էր եւ գիղերը՝ ցորեկ:

"Որո՞ւ, գիտէ՞ք:

"Աշխարհի մեծագոյն խորհողներուն քաղաքագէտներուն:" 27

Պոլսոյ Բրիտանական իշխանութիւնը 28 Մայիս 1919 ին Պոլսոյ Պէքիր Աղա Պէօլիւկի բանտէն 67 բարձրաստիճան Թուրք պաշտօնեաներ եւ զինուորականներ Մալթա քսուորաց: Հետագային քսուորեաներու թիւը բարձրաձաւ 164 ի:

Թուրք արդարութեան նախարարը հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ թուրք լրագրողներուն.

"Իմ կարծիքովս Անգլիացիք միութենական կալանաւորները տալին (Մալթա Գ) միայն անյ պատճառով որ մենք շատ դանդաղեցանք զանոնք դատելու: Եթէ զանոնք շուտով պատժած ըլլայինք, Անգլիացիներու միջամտութիւնը պիտի զգացուէր:" 28

ԹԱՎՍԻՐԻ ԷՖԲԵԱՐ Թուրք օրաթերթը աւելցուց. "Մենք ինքնին պատասխանատու ենք այս բոլորին՝ զինադարի կնքումէն ի վեր:

"Զկրցանք որեւէ կերպով արդարութիւն կատարել մեր երկրի աղէտին այս պատասխանատու յիշ հեղինակներուն նկատմամբ եւ ոչ ալ Իրիֆիլ/ հասկցանք թէ որքան ատեն զանոնք անպատիժ թողունք մենք պիտի չկարենանք ներկայանալ իբր ազգ, իբր քաղաքակիրթ պետութիւն:

"Տամատ Ֆէրիտ Փաշա որ յաջորդեց Թէվֆիգ Փաշայի, չկրցաւ, անոր պէս ինքն ալ, գործունէութիւն ցոյց տալ, արդարութիւն եւ

27. Լա Րոն. Թիւ 277, Կիր. 19 Հոկտեմբեր 1919:

28. Լա Րոն. Թիւ 153, Ուրբ. 30 Մայիս 1919:

համասերութիւն, արդարութեան գործերու մէջ հետեւողական ոգի:

"Ան ձերբակալեց փաղանգ մը անհատներու, յետոյ զանոնք ազատ արձակեց եւ այսպէսով դաշնակիցներուն ներշնչեց այն զգացումը թէ մեր մօտ արդարութեան կիրարկութիւնը վճռականապէս պահանջ մը չէ եւ թէ ինչ որ եղաւ պարզապէս աչքերու վրայ փոշի ցանելու համար էր:

"Անգլիացիներու ընթացքը մեր կալանաւորներու հանդէպ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ անվճռականութիւն եւ վարչական անհոգութեան հետեւանքը ինչ որ վեց ամիսներէ իվեր ցոյց տուինք:" 29

Թուրք պաշտօնական եւ անպաշտօն խոստովանութիւններու եւ դատապարտութիւններու շարքը կարելի պիտի ըլլար շատ երկարել, սակայն այս համառօտ հատորի ծաւալը չի ներեր:

Վաւերագրական ստոյգ պատմութիւնը կրնայ ծառայել հայ եւ թուրք ժողովուրդներու մերձեցումին, փոխադարձ հասկացողութեան թէ բիրտ ոյժը միայն կրնայ շնչել ֆիզիքական գոյութիւնը, սակայն աւելի կ'ամրապնդէ բնաշնչուող ժողովուրդին հաստատուն իրաւունքները, ի՛նչ մէկ կողմէն, եւ կը պարտադրէ միւս կողմէ բնաշնչող պետութեան պարտաւորութիւնը հատուցանելու:

Հայասպանութեան այս վաւերագրական առաջին ուսումնասիրութիւնը կը լրացնէ, գոնէ մասամբ, երկու թերիներ հայ եւ թուրք պատմագրութեան մէջ. այս երկու պատմութիւնները անբաժան են իրարմէ առարկակայական կերպով:

Մինչեւ այսօր դեռ գրուած չէ հայասպանութեան վաւերական պատմութիւնը: Ասիկա Հայերու թերացումն է մէկ կողմէն, եւ Թուրքերու ուրացումն ու չկամութիւնն է միւս կողմէ:

Թուրք պատմագիրներ մինչև այսօր միակողմանի եւ դիտումնաւոր հատորներով փորձած են միայն արդարացնել հայասպանութեան անլուր ոճիրը կամ ուզած են զայն ծածկել անթափանցելի քողով մը:

Ներկայ հատորը փորձ մըն է մասամբ գոնէ լրացնելու մին եւ միւսը:

Կարեւոր է զայն իբր լրացուցիչ յաւելուած կցել բոլոր Թուրք պատմագիրներու հատորներուն լրացնելու համար անոնց առարկայօրէն թերի ձմարտութեան արտայայտութիւնը:

Անշուշտ այս փորձը կատարեալ պատմութիւն չէ հայասպանութեան. ուրիշ հատորներ պիտի թանամբողջացնել եւ կատարելագործել:

Եոզղատ փոքր գաւառ մըն է մօտ վաթսուէն հայ գիւղերով եւ մօտ 35,000 հայ բնակչութեամբ: Հայասպանութեան պատասխանատուները դատող Թուրք Պատերազմական Ատեանը իրարու քով բերած է պաշտօնական վաւերագրերու թղթածրարներ:

Ինչպիսի համեմատութեան պիտի հասնէր եթէ հրապարակուէին Պատերազմական ատեանի բոլոր թղթածրարները, մասնաւորապէս Տրապիզոնի, Պիթլիսի, Կարինի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Տիգրակերտի, Ատանայի, Անգարայի, Հալէպի, Տէր Ջորի վերաբերող թղթածրարները:

Ներկայ ուսումնասիրութեան ճիշդ պատրաստութեան համար գործածուած են առ հասարակ Թուրք պաշտօնական վաւերագրեր, որոնք առաջին անգամ ըլլալով լոյս կը տեսնեն: Նոյն անտիպ վաւերագրերը քաղուած են Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներէն:

Վաւերագրական ստոյգ պատմութիւն գրելու համար անպատճառ եւ բացարձակապէս անհրաժեշտ չէ դիմել Թուրքիոյ խստօրէն անմատչելի դիւաններուն մէջ պահուած վաւերագրերուն: Հարկ է յիշել որ Հայերը կողմ էին հայասպանութեան պատասխանատուները դատող Թուրք Պատերազմական Ատեանին առջեւ, եւ իրենց այդ հանգամանքով իրաւունք ունէին

ու են նալու նոյն ատեանի թղթածրարներուն պարունակած վաւերագրե_
րուն կամ գոնէ ասոնց վաւերացուած պատձէնները:

"Ընդհանուր Դատախազ Սամի Պէյէն ետք (Պատերազմական Ատեանի
նախագահի կողմէ Գ) խօսք տրուեցաւ Լեւոն Րէմզի Էնէնտիի, որ ըսաւ
Թէ ինք պատերազմական ատեանի առջեւ կը ներկայացնէ փոխանորդաբար
իւր հարիւր տասնեւ հինգ ազգականները որոնք սպաննուած են Եոզղատի
(գաւառահին մէջ Գ) եւ որոնց անուները տուաւ մէկիկ մէկիկ, եւ
ատեանին յանձնեց խնդրագիր մը, որով կը պահանջէր մէկ ու կէս
միլիոն ոսկի"³⁰/որ այսօրուան արժէքով կը ներկայացնէ 525 միլիոն
տուլար:

Հայերը Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներու վաւերագրերը
կը պահեն իբր թանկագին գանձ ինչ թուրք եւ հայ պատմութեան համար:

Հայասպանութեան պատասխանատուները դատելու համար Սուլթան
Մէհմէտ Զ. Վահիտէտտիի կայսրական հրովարտակով 1918 Դեկտեմբեր
ամսուան մէջ հաստատած Թուրք Պատերազմական Արտակարգ Ատեանի առաջ
բերած բոլոր փաստարկութիւնները հիմնուած են նախ Թուրք կառավա_
րութեան պաշտօնական վաւերագրերու բովանդակութեան, զանգան_
պաշտօնական եւ կիսապաշտօն տեղեկագրերու, եւ ապա գրաւոր եւ բե_
րանացի պաշտօնական վկայութիւններու վրայ, ինչպէս նաեւ Հարցաքննիչ
Յանձնախումբի պաշտօնական քննութիւններուն ատենագրական արձա_
նագրութեանց եւ պաշտօնապէս հաւաքուած վաւերագրերուն վրայ:

Այս փաստական մանրամասնութիւնները շատ բան կ'ապացուցանեն,
մասնաւորապէս Թուրք Պատերազմական Ատեանի/^{293/}թղթածրարներուն մէջ
հայասպանութեան վերաբերեալ Թուրք պաշտօնական եւ կիսապաշտօն
բազմաթիւ վաւերագրերու գոյութիւնը: Այս վաւերագրերէն մաս մը

30. Ժամանակ, ձեպատմարտ, 6 Փետրուար 1919:

հրատարակուած է Պատերազմական Ատենի պաշտօնաթերթ Թագուհի մը

~~Վազայի Տիրանը Հարախ Էօրցի Մուհամմադի Ձապրթ Ճէրիտուտի մէջ:~~

Այս պաշտօնական վաւերագրերը սակայն մատչելի չեն պատմաբաններուն եւ ուսումնասէրներուն, որովհետեւ աշխարհիս վրայ շատ քիչեր միայն կրնան կարդալ փիփթիք արաբատառ թրքերէն լեզուով գրուած Թագուհի մը Վազայի պաշտօնաթերթը, որ շատ հազուագիւտ է աշխարհի գլխաւոր ղիւաններուն եւ մատենադարաններուն մէջ: Նոյն արաբատառ թրքերէն լեզու կարդացող եւ հասկցող անձեր պիտի չուզեն իրենց ժամանակը նուիրել, դրամ ծախսել, եւ լծուիլ տաժանելի աշխատանքի:

Պաշտօնաթերթ Թագուհի մը Վազայիէն զատ աշխարհի մամուլը հետեւած է հայասպանութեան դատաւարութեան: Շատ մը թուրք պաշտօնական եւ կիսապաշտօն վաւերագրեր հրատարակուած են զանազան թերթերու մէջ.

Թրքական մամուլ. ԱԳՇԱՄ, ԱԳՎԱՄ, ԱԼԷՄՏԱՐ, ԱՏԱԼԷԹ, ԵՆԻ ԿԱԶԷԹ, ԵՆԻ ԿԻԻՆ, ԵՖՆԻ ՄԷՃՄՈՒԱ, ՋԱՄԱՆ, ԹԱՍՎԻՐ, ԹԱՍՎԻՐԻ ԷՖԲԵԱՐ, ԹԱՐԻԳ, ԹԷՐՃԻՄԱՆ, ԹԷՐՃԻՄԱՆԸ ՀԱԳԻԳԱԹ, ԹԻՒՐԲ ՏԻՆԵԱՍԸ, ԹԻՒՐԲՁԷ ՍՏԱՄՊՈՒԼ, ԻԳՏԱՄ, ԻԼԷՐԻ, ԻՃԹԻՀԱՏ, ԻՇԹԻՐԱԳ, ԻՍԹԻԳԼԱԼ, ԻՍԼԱՄ, ԻՏՐԱԳ, ԻՖՀԱՄ, ԽԱՊԷՐ, ՀԱՏԻՍԱԹ, ՀԻԼԱԼ, ՀՈՒԳՈՒԳԻ ՊԷՇԻՐ, ՃԻՒՐՍԻ ՄԻԼԼԷԹ, ՄԷՄԼԷԲԷԹ, ՄԷՍՈՒԼԻԷԹ, ՄԻՋԱՆ, ՄԻՄՊԷՐ, ՄՈՒՎԱԳԳԱԹ, ՄԻՒԹԷՎԱԳԻԹ, ՇԷՅԹԱՆ, ՍԱՊՀ, ՍԷՐՊԷՍԹԻ, ՍԷՕՋ, ՓԷՅԵԱՄ, ՓԷՅԵԱՄ ԷՅԵԱՄ, ՖԷՐՏԱ, ԵԼՆ:

Հայկական մամուլ. ԱՐԱՐԱ, ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, ԱՌԱԻՕՏ, ԱՐԻԱ ՄԱՐՏ, ԴԱՇԻՆՔ, ԴԱՐՄԱՆ, ԵՐԿԻՐ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՋԱՅՆ, ԺԱՄԱՆԱԿ, ԿԻԼԻԿԻԱ, ՀԱՅ ՋԱՅՆ, ՀՈՐԻՋՈՆ, ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ, ՆՈՐ ԱՅԳ, ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ, ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ, ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ, ՕՐԷՆՔ, ԵԼՆ:

Յոյն յղարար մամուլ. ԲԱԹՐԻՍ, ԹԱԽԻՏՐՈՄՈՍ, ԽՐՈՆՈՍ, ՆԷՈԼՈՂՈՍ, ՓՐՈՅԵԱ, ՓՐՈՏՈՍ, ԵԼՆ:

Գաղղիական^չ մամուլ. LE BOSPHORE, L'ECLAIR, L'ENTENTE, L'INFORMATION D'ORIENT, LA RENAISSANCE, LE SPECTACLE, LE SPECTATEUR D'ORIENT, LE JOURNAL DES DEBATS.

Անգլիական մամուլ. THE ORIENT NEWS.

Դժվ Պոլսոյ Դաշնակից դեսպաններ եւ ներկայացուցիչներ ստէպ թերթերէն օրինակներ կամ ^{կարգադրութիւն} ~~պատահական~~ ղրկեցին իրենց արտաքին գործերու նախարարութեան, սակայն շատ դժուար է գտնել նոյնիսկ ամէնաձոխ մատենադարաններու մէջ վերեւ յիշուած թերթերէն կատարեալ հաւաքածոներ, նոյնիսկ ամէնաձոխ դիւաններու մէջ:

Թուրք Պատերազմական Ատեանի նիստերը դռնփակ չէին. ոչ թէ միայն լրագրողներ, այլ ամէն դասակարգէ հետաքրքիրներ հաւաքուած էին ատեանի սրահներուն մէջ՝ Ծատեր ալ տոմսեր չէին կրցած ապահովել ներս մտնելու համար: Օրաթերթերէն շատեր հաւատարմութեամբ արձանագրած են ատեանի նիստերուն ատենագրութիւնները, ուրիշներ ալ միայն համառօտած են ատենագրութիւններու կարեւոր մասերը եւ պաշտօնական վաւերագրերու օրինակները:

Պաշտօնաթերթ Թագուհիմր Վագալի նոյնութեամբ արձանագրած է Պատերազմական Ատեանի նիստերուն ատենագրութիւնները, բայց ոչ ամէնը, այլ կարեւորները. տուած է բազմաթիւ թուրք պաշտօնական վաւերագրեր, որոշումներ, վճիռներ եւ կարեւոր աղբիւրներ:

Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարները շատ առատ նիւթ կը հայթայթեն հայասպանութեան ուսումնասիրութեան համար Թուրք կառավարութեան կանխամտածութեամբ կազմակերպած եւ պաղարիւն կերպով գործադրել տուած բնաշնչումի թիֆլիս պետական քաղաքականութիւնը:

Ուսումնասիրողը պիտի տեսնէ որ Թուրք պաշտօնաթերթ Թագուհիմր Վագալի ոչ թէ միայն յիշած է թուրք պաշտօնական վաւերագրերը այլ

անոնցմէ շատեր նոյնութեամբ հրատարակած է: Այս վաւերագրերը կը հաստատեն վերջնականապէս թէ Երիտասարդ Թուրքերու Կուսակցութիւնը 1914 Յուլիս ամիսէն սկսեալ կազմակերպեց Թէշքիլաթր Մահսուսայի հրոսպետները եւ հրոսակները (Զէթէ) որոնց պաշտօն տրուեցաւ հայ կարաւանները կոտորել եւ յափշտակել ինչքերն ու գոյքերը: Դժբխի/ Լէ/Քփփի/Քճի/Թէ Երբ Թագուհիմր Վագայի կը յիշէ եւ մէջբերումներ կ'ընէ Օսմանեան Երրորդ Զօրաբանակի Ընդհանուր Հրամանատար Վէհիպ Փաշայի 5 Դեկտեմբեր 1918 թուակիր երկարաշունչ տեղեկագրէն, երբեք դժուար չէ հետեւցնել թէ նոյն պաշտօնագիրը կը գտնուի Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներուն մէջ:

Հայասպանութեան պետական քաղաքականութեան իրագործումէն մինչեւ այսօր արդէն անցած են վաթսուէն հինգ տարիներ, եւ դեռ միջազգային պատմաբաններ, հետազօտիչներ եւ քննադատներ չեն հասած վերջնական եզրակացութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գործուած առաջին ցեղասպանութեան մասին:

Ինչ-է իրական պատճառը այս թերութեան եւ անհասկացողութեան: Դժբխտաբար, ասիկա արտառոյց եւ անհաւատալի կը թուի, որովհետեւ պատմաբաններ, հետազօտիչներ եւ քննադատներ չեն կրցած հասնիլ առաջնակարգ վիճիւն աղբիւրներու եւ վաւերագրային հաստատ ապացոյցներու՝ երկու գլխաւոր պատճառներու համար: Առաջինը, որովհետեւ Թուրք իշխանութիւնները կը մերժեն մատչելի դարձնել դիւանական վաւերագրերը, եւ երկրորդ, որովհետեւ շատ քիչ հետազօտողներ կան աշխարհի վրայ, որոնք կրնան կարդալ եւ հասկնալ, մեռեալ լեզու դարձած, ա ռ ա բ ա տ ա ո թ ը ք ե ը է ն լ ե գ ու ն, եւ անոնցմէ դեռ շատ աւելի քիչեր պիտի փափաքէին իրենց ժամանակը նուիրել, իրենց միջոցները զոհել այսպիսի դժուարին եւ բարդագոյն ուսումնասիրութեան մը համար:

Հայաստանու թեան վերաբերեալ գրեթէ բոլոր սկզբնաղբիւր վաւերա-
գրերը գրուած են արաբատառ թրքերէն լեզուով:

Լուրջ երկեր արտադրելու համար ուսումնասիրողէն կը պահանջուի
շատ երկար ժամանակ, մտաւորական կորովի սպառում, յարատեւութիւն
եւ յոգնաշան աշխատանք անհրաժեշտ են:

Առաջնակարգ աղբիւրէ պաշտօնագրեր գտնելու համար հարկ է երկա-
րատել հետազօտութիւն, վաւերական աղբիւրները հաստատելու խոր ձգնու-
թիւն առանց նկատի առնելու անսակարկ նուիրումը եւ անհաշիւ դրամական
վատնումը: Շատ դժուար է հետազօտութիւն կատարել, ձանձրացուցիչ ձի-
գեր թափել, կորով սպառել երբեմն շնշին արդիւնքի չքի մը յանգերու
համար: Յատկապէս չափէն աւելի նեղացուցիչ է յստակօրէն հաստատել
ամէն մէկ առաջնակարգ վաւերաթուղթի վաւերականութիւնը զայն իբր
վաւեր ապացոյց գործածելէ առաջ:

Շատ անգամ տաղկալի է ամրապնդել սկզբնաղբիւր վաւերագրերու
առընչութիւնը իրարու հետ: Շատ դժուար է գետեղել առաջնակարգ աղ-
բիւրէ վաւերագրի^ի իր իսկ ձշգրիտ եւ յարմարագոյն տեղը ցրուելու
համար ամէն տեսակի տարակոյս եւ յանգիլ համեմատկան ստուգութեան:
Մասնաւորապէս արաբատառ հին թրքերէն վաւերագրերու ընդմէջէն հաս-
նիլ շատ աննշան եւ թեթեւ արդիւնքներու հաստատելու համար պատմական
իրարընդմէջ կապակցութիւնը եւ վերահաստատել ժամանակագրական կարգերը,
լրացնել շրջանակի մը օղակները նոյն շրջանակի մէջ օղակ մը կապելու
համար սկզբնաղբիւր վաւերաթուղթերու միջեւ ցրուելու համար ամէն
գիտական կարելի եւ երեւակայական տարակոյս եւ հասնիլ համոզկեր եւ
ստոյգագոյն ապացոյցներու:

Նոյնիսկ արաբատառ հին թրքերէնի եւ լատինատառ արդիական
թրքերէնի^ի բառերը այլեւս նոյնք եւ նոյնիմաստ չեն Արաբատառ թրքերէ-
նի մէջ գործածուած թրքերէն բառերու իմաստը չի համապատասխաներ

արդի լատինատառ թրքերէնի բառերու իմաստին: Բազմաթիւ բառեր արաբատառ թրքերէնի մէջ փոփոխութեան ենթարկուած են եւ փոխարինուած են արդի լատինատառ թրքերէնի մէջ:

Թուրք պաշտօնական սկզբնաղբիւրները մեծ մասով գրուած են արաբատառ հին թրքերէնով եւ այս վաւերագրերը մեծ լոսպիսի սփռեան հայասպանութեան գաղտնի ծալքերուն եւ Օսմանեան Պետութեան որդեգրած բնաշնչումի քաղաքականութեան վրայ: Ասոնցմէ ոմանք Թուրք Պատերազմական Ատեանը հրատարակած է պաղտօնաթերթ Թագուիմր Վագայիի մէջ: Այս հատորին մէջ միայն առաջնակարգ վաւերագրական աղբիւրներ պիտի գործածուաին:

Երբեմն վաւերագիր մը կամ քանի մը վաւերագրեր չկարենան թերեւս լրիս եւ յստակ առնչութիւն հաստատել պատմական մանրամասն իրադարձութիւններու, եղելութիւններու, մասնաւոր պարագաներու, անձերու եւ գործօն հաւաքական խումբերու: Ամէն շփոթ հարկ է փարատուի. ամէն անստուգութիւն հարթուի, եւ պատմական ձգմարտութիւնը արեւու պէս շողայ աչքերու առջեւ, որոնցմէ ոմանք անշուշտ պիտի ղժկամակին տեսնել եւ կոյր ձեւանալ իրենց կանխակալ գաղափարաբանութեան համեմատ յատկապէս բռնի ոյժի գործածութեան տեսակէտով:

Աւելի քան երեսուն տարիներ տարակոյսը տիրեց թրքական պաշտօնական վաւերագրի մը իսկական վաւերականութեան ամսին: Նոյն վաւերագրին գլուխն ու ոտքերը պափկաս էին հակառակ որ պաշտօնական հրատարակութեանց մէջ երեւցած էր եւ հեղինակաւոր մասնագէտներ զայն իւրացուցած էին իրենց գործերուն մէջ: Նոյն վաւերագիրը զետեղուած է

81. Էրմէնի Բօմիթէլէրինին ամալը վէ հարէքեաթըր իսթիւալիյէսի իւանը Մէշրուլթիյէթթէն էվվէլ վէ սօնրա, Իսթանպուլ, 1888, արաբատառ թրքերէն, Հայ Կոմիտէներու յեղափոխական ձգտումներն ու արարքները Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ եւ վերջ: Ե

էր Օսմանեան կառավարութեան պաշտօնապէս հրատարակած հատորի մէջ մէջ
լ ու ս ա ն ց ք ի ծ ա ն օ թ ա գ ը ու թ ե ա ն ձ եւ ո վ :

Նոյն վաւերագրին գաղղիներէն թարգմանութենէն առնելով 1919 ին
Յովհաննէս Լեքսիուս իր վաւերագրական հատորին մէջ արտադրեց 32
առանց տարակուսելու որ կրնար մկրատուած ըլլալ: 32

Վերեւ յիշուած արաբատառ հին թրքերէն պաշտօնական հրատարակու
թենէն կամ գաղղիական թարգմանութենէն օգտուելով էստ Ուրաս 1950 ին
վերածեց զայն արդի լատինատառ թրքերէնի 33 առանց որեւէ լոյս սփռե
լու մկրատուած պաշտօնական թուրք վաւերագրին վրայ:

32. Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités
Arméniens avant et après la Proclamation de la Constitu-
tion Ottomane, Constantinople 1917, page 316.

Deutschland und Armenien, Diplomatischer Actenstücke,
Potsdam 1919. page 78, No. 71

33. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, page 617.

Արաբատառ թրքերէն եւ գաղղիներէն թարգմանութեան մէջ տարագրու
թեան օրէնքը դրուած է լուսանցքի ծանօթագրութեան մէջ:

Լեքսիուսի աղբիւրն է գաղղիներէն թարգմանութիւնը, իսկ էստ
Ուրասի աղբիւր եղած արաբատառ թրքերէն հաւաքածոն

Հայկազն Գ. Ղազարեան 1968 ին նոյն մկրատուած վաւերագրի
հայատառ թրքերէնը եւ հայերէն թարգմանութիւնը հիւրընկալեց իր գրքին
մէջ: Ցեղասպան թուրքը, Հ. Գ. Ղազարեան, Տպարան Համազգային, Պէյրուս
1968, էջ 69-70 եւ էջ 179, ուր կը յիշուի արաբատառ թրքերէն հատորի
237 էջը, եւ էջ 180, տարբերակներ էջ 69-70 եւ էջ 180-181 հայերէն
թարգմանութեան մէջ:

Արաբատառ թրքերէնի լուսանցքի ծանօթագրութեան մէջ գետեղուած երեք յօդուածներով տեղահանութեան օրէնքը Հ. Գ. Ղազարեան կը բաղդատէ այն օրէնքին հետ զոր ինք զաղտնօրէն ընդօրինակած էր թուրք նաւային նախարարութեան դիւանին մէջ 1920 ին: Հ.Գ. Ղազարեան կը հաստատէ թէ դիւանի վաւերագիրը ունէր ութ յօդուածներ: մինչ Օսմանեան պաշտօնագիր Թագուհմր Վազայի մէջ հրատարակուած է միայն չորս յօդուածներով ստորագրուած Սուլթան Րէշատէն, Սաիտ Հալիմ Փաշայէն իբր Վարչապետ եւ էնվէր Փաշայէն իբր Պատրեազմական նախարար եւ Օսմանեան զօրաբանակներու Ընդհանուր Փոխ հրամանատար:

Դժբախտաբար, թուրք կառավարութիւնը արաբատառ հատորին եւ զաղղիներէն թարգմանութեան մէջ փոքրձած է վարագուրել նոյն պաշտօնական վաւերագրին պ ա շ տ օ ն ա կ ա ն ու թ իւ ն ը:

Ժամանակագրական կարգով կան ուրիշ գրողներ որոնք ոչ իսկ տեղեակ են տարագրութեան օրէնքին Ք՛՛՛ գոյութեան, կամ անոր պաշտօնականութեան կամ խեղաթիւրումին: 34

Տիգրան Պոյաձեան ոչ իսկ յիշած է տեղահանութեան օրէնքը:

Մինչ Շաւարշ Թորիկեան, որ կը խօսի օրէնքի եւ միջազգային օրէնքի մասին, ոչ իսկ կ'ակնարկէ որ Օսմանեան կառավարութիւնը 1915ին հրատարակած Հայերու տեղահանութեան օրէնքը:

34. Armenia, the Case for a forgotten Genocide, by Dickran H. Boyajian, Educational Book Crafters, Westwood, N.J. 1972.

The Armenian Question and International Law, by Shavarsh Toriguian, Hamaskaine Press, Beirut 1973.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՈՒ

ՀԱԽԱԲՈՒՄ

Նոյեմբեր 1918 ին Պոլսոյ Թուրք պետական խորհուրդի պահանջով Սուլթան Մէհմէտ Զ. Վահիտէտին կայսրեական մասնաւոր հրովարտակով կազմեց գրասենեակ մը Ընդհանուր Ապահովութեան Պաշտօնատան մէջ ստեղծելով Հարցաքննիչ Յանձնախումբ որուն նախագահն էր Մազար Պէյ, Անգարայի նախկին Կուսակալը, որ 1915 Յունիսին պաշտօնանկ եղաւ որովհետեւ մերժած էր ներքին գործերու նախարար Թալաթ Պէյի իրեն ղրկած հրամանները ոչ թէ միայն տեղահանելու այլ բնաջնջելու Անգարայի նահանգի Հայերը:

Դեկտեմբեր 1918 ին դարձեալ սուլթանական հրովարտակ մը կազմեց Պատերազմական Արտակարգ Ատեան մը դատելու համար Հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները, յատկապէս 1918—1918 ի շրջանին երկու Օսմանեան Դահլիճներու անդամները եւ նախարարները, եւ Կուսակալները:

Թէ Հարցաքննիչ Յանձնախումբի նախագահը եւ թէ Պատերազմական Ատեանի նախագահը սկսան հաւաքել հայասպանութեան վերաբերեալ պաշտօնական վաւերագրերը:

Պաշտօնապէս 4 Փետրուար 1919ին Ատեանի նախագահը ներքին գործերու նախարարութենէն պահանջեց որ Ատեանի դիւանին յանձնուին Հայերու տեղահանութեան եւ բնաջնջումի վերաբերեալ պաշտօնական վաւերագրերը եւ բնագիրները եւ կամ անոնց պաշտօնապէս վաւերացուած պատճէնները:

Նոյնպէս Հարցաքննիչ Յանձնախումբի նախագահ Մազար Պէյ ամէն կողմ պաշտօնական հարցարաններ ղրկեց եւ երդումի տակ առնուեցան բերանացի եւ գրաւոր վկայութիւններ եւ ականատես եւ ականջալուր Թուրք քաղաքային եւ զինուորական անձնաւորութիւններու, ինչպէս

նաեւ, օրինակ, Օսմանեան Երրորդ Զօրաբանակի Ընդհանուր Հրամանատար Ծէրիգ Վէհիպ Փաշայի, Եոզղատի Զօրակայքի Հրամանատար Հազարապետ Սալիմ Պէյի եւ դեռ բազմաթիւ քաղաքային եւ զինուորական անձերու եւ կառավարական պաշտօնական մարմիններու:

Եոզղատէն 8 Դեկտեմբեր 1918 ին, վեց երեւելի Թուրքեր Հարցաքննիչ Յանձնախումբի Նախագահ Մազհար Պէյի ղրկեցին հաւաքական կանխնդրագիր մը եւ պահանջեցին որ Պողազլեանի նախկին ոստիկանապետ վաշտի հրամանատար Խուլուսի Պէյ ղատի կանչուի եւ իրենք վկայեն որ ան Կեսարիոյ շրջանին մէջ հազարաւոր հայ մանուկներ կտոճորել տուած է եւ թէ Կեսարիոյ Պատերազմական Ատեանը զայն ձեւակերպութեան համար միայն երկու ամսուան բանտարկութեան դատապարտած է: Կը հաստատեն թէ Խուլուսի Պէյ կազմակերպած է Թուրք դասալիքներու հրոսախումբեր եւ կը պահանջեն որ ատեանի առջեւ կանչուի եւ լուրջ դատավարութեամբ մը անոր գործած ոճիրները երեւան ելլեն:

Հայատառ թրքերէն բնագիր

Հայերէն թարգմանութիւն

Մախրէճի Եօզղատ

Մեկնակէտ՝ Եոզղատ.

8 Գանունուէվվէլ 894:

8 Դեկտեմբեր 1918.

27 Գանունուէվվէլ 894. 27 Դեկտեմբեր 1918ին

Փօսթա իլէ կէլմիշտիր: Թղթատարով հասած/ Պոլիս:

Թէլկրաֆնամէ սուրէթի.

Հեռագրի պատձէն.

Էմնիյէթի Ումուսիէ Տաիրէսինտէ

Ընդհանուր Ապահովութեան Գրասեն-

էրմէնի Ծէճաիի Թահգիզաթընա Մէմուր

եակի կից Հայերու Կոտորածի Հարցա-

Գօմիսիօն Րէիսի Մազհար Պէյ Էնէնտիյէ:

քըննիչ Յանձնախումբի Նախագահ Մազհար Պէյի:

Գազամըզտա էլեէվմ ժանտարմա գումանտանը

Կեսարիոյ շրջակաները հազարա-

միւլազիմ Խուլուսի Էնէնտինին Քայսերիյէ Նէֆի

ւոր անմեղ հայ մանուկներ շարդել է

էթմէք իւզրէ կէօթիւրտիյի պինլէթձէ էրմէնի

ետք, Խուլուսի Էնէնտի, այժմ մեր

մա'ասոււմ վէ մա'ասոււմէ չօձուզլարը Քայսերի

գաւառի ոստիկանութեան հրամանատար

է: Ինքն էր որ անոնց գոհարեղէնները

կիւղէրկեաճընտա իթթիխազ էթթիյի վէ/
 մազթիլտէ սուրէթի Կէճիանէտէ գաթլ
 քիւլլիւյէթլէ մըգտարտա նուգուտ վէ
 էշեա վէ հեօլլիյաթընը ախզ էթթիյիւնի,
 կէչէն սէնէ, իխպար վէ Կիիլի մէգքիւրէ
 ձիրաէթը թէվաթուրէն մէրթէպէի սուպութա
 իսալ էտիլմիշ իթէն, հիւքիւմէթէ սապըգա—
 ձա շու Կիիլիւնտէն միւմաիլէյհ Բայսէրի
 տիվանը հարպընձա իթի այ մէվգուճ
 գալտըթթան սօնրա թախիլիյէ վէ իատէ
 էտիլտի էրմէնիլէրի սաիգաի մէնԿիաթլա
 ձէլպ էթմէյիփ տախիլէ գազատա ձինայէթ
 վէ շէգավէթ կիպի փէթ չօթ գարըշըգլըգ—
 լար գուհուրուինա սէպէպ օլմուշտուրօ.
 մարուգաթըմըգ թահգիգ վէ թէտգիգ
 պուլուրուլուրսա, քէյԿիյէթ թէգահիւր
 էտէձէյիւնտէն միւթէձասըրլարընըն
 փէնչէի ատալէթէ թէսլիմիլլէ մուսա—
 վաթը հուգուգիյէնին իատէ վէ մուհա—
 Կազա պուլուրուլմասը թէէսիս իլէ
 իձրաաթը ատալէթի ատէի հազըթլէրիւնտէն
 իսթիրհամ էյլէրիգ, էԿէնտիմ:

8 Գանունուէվվէլ 834:

Օսման նուրի, Հասան, Հիւսէյին, Մէհմէտ.
 Ալի Մուրթատա, Իպրահիմ Հազգը:

Թարիխի վիւրուտը 28 Գանունուէվվէլ 834:

35. Դ. Ե. Թիւ Մ 289:

եւ անգնահատելի ինչքերը կողոպտած էր:
 Այս եղելութիւնը հաստատուած է նախորդ
 կառավարութեան կողմէ եւ վերոյիշեալ
 խուլուսի պատերազմական ատեանի կողմէ
 դատապարտուեցաւ միայն երկու ամսուան
 բանտարկութեան:

Վերոյիշեալ կերպով Հայերը բնա—
 ջընջելէ ետք, մեր գաւառի մէջ ալ կազ—
 մակերպած էր հազարաւոր դասալիք գին—
 ուորներէ հրոսախումբեր եւ կողոպտիչ
 ասպատակներ:

Մեր յայտարարութեան վրայ կատար—
 ուելիք քննութիւն մը երեւան պիտի հանէ
 ամբողջ ձշմարտութիւնը եւ յանցաւորները
 պիտի բերուին առեանի առջեւ:

Կը խնդրենք ուրեմն որ ձեր գերա—
 զանցութիւնը բարեհաճի արդարութիւնը
 գործադրել:

8 Դեկտեմբեր 1918:

Օսման նուրի, Հասան Հիւսէյին,
 Մէհմէտ Ալի, Ալի Մուրթատա,
 Ահմէտ, Իպրահիմ Հազգը:

տեմբեր 1918:

35 Զասնելու թուականն է 28 Դեկ—

Տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները
դատելու համար Թուրք պատերազմական ատեաններ

Զինադադարէն ետք ամբողջ շարք մը Օսմանեան խորհրդարանի
նիստերուն ամէնէն կարեւոր նիւթն էր Հայերու կոտորածը:

Նախարարներու, ժերակուտականներու եւ երեսփոխաններու ձառն-
րէն շատեր հրատարակուած են Թուրք Ռաշտոնաթերթ Թագուիմ ր Վահայի
մէջ, իսկ ուրիշ ամէն լեզուներով օրաթերթեր նոյն պաշտօնաթերթէն
քաղելով տուած են նոյն պաշտօնական կարծիքները, ոմանք ամբողջապէս,
ուրիշներ ալ՝ մասնակի կերպով:

Երկուշաբթի 25 Նոյեմբեր 1918 ին Պոլսոյ մէջ Ծերակուտական
ժողովի ընթացքին կարդացուեցաւ Ահմէտ Ռիզայի բողոքագիրը. "Նկատելով
որ կազմուած Գերագոյն Ատեանը պատերազմի մասնակցութեան եւ գործուած
սխալներուն պատասխանատուները միայն պիտի դատէ եւ զքաղի ուրիշ
խնդիրներով, մինչդեռ աննախընթաց եւ անօրինակ ոճիրներ գործուած են
Նախօրը դահլիճներու կողմէ Արաբ, Հայ եւ Յոյն հայրենակիցներու դէմ,
կը պահանջեմ որ, առանց որեւէ յապաղումի, դատարանքյան ձեռնուին ոճրա-
գործները:

"Այս կերպով ներկայ կառավարութիւնը վաւաճոյցը վիճի տուած
կ'ըլլայ թէ գիտէ իր խոստումները յարգել ի յարկին:" 97

Մահմուտ Փաշա ալ ներկայացուց բողոքագիր բանաձեւուած հե-
տեւեալ կերպով:

1. Մեծ ոճրագործները պիտի դատուին Գերագոյն Ատեանի առջեւ:
2. Մեծ ոճրագործներու հետ գործակցող պաշտօնեաներու դատա-
վարութիւնը պիտի կատարուի օրինական դատարաններու առջեւ, մինչ-

դեռ թուրք Պտեական խորհուրդը այդ մասին տարբեր կերպով կը մտածէ եւ կ'ուզէ զանոնք դատել պաշտօնեաներու յատուկ օրէնքով:

8. Հասարակ ժողովուրդի եւ ամբոխի դատը պիտի տեսնուի օրինական դատարաններու առջեւ

4. Պաշտօնեաներու եւ ժողովուրդի միասին դատավարութեան ձեւը վիճելի է: 88

Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մէհմէտ Պէյ փաստերով հաստատեց թէ Հայերու կոտորածը կազմակերպուած էր մանրամասնօրէն թուրք կառավարութեան կողմէ եւ գործադրուած՝ Երիտասարդ թուրքերու կողմէ կազմուած Թէշթիլաթը Մախսուսայի հրոսակապետներու եւ հրոսակներու միջոցով: 89

Արդարութեան նախարարը իբր եզրակացութիւն յայտնեց թէ բոլոր կարգադրութիւնները եղած են պատժելու համար Հայերու կոտորածի հեղինակներն, պատասխանատուները եւ մեղսակիցները: Միակ միջոց մը կայ ներկայ կառավարութեան համար պատժել "վալիներէն սկսեալ ամբողջ կառավարական կազմը": ... 40

Ուրիշ երեսփոխան մը յայտարարեց. "Անոնց (ոճրագործներու Գ) անուանները թուելով խօսքս չեմ ուզեր երկարել: Անոնք սահմանափակ չեն թուով... Եթէ անոքնց անուանները մէկիկ մէկիկ ըսեմ, օրը գիշեր կ'ըլլայ:" 41

հոս Կեր Եջ 34 և 34Բ

ձիշդ է որ Օսմանեան պատմութեան մէջ թուրք վարչութիւնը պարբերաբար կատարել տուած է զանազան հպատակ բնիկ ժողովուրդներու, զոհերու աւելի կամ նուազ թիւով, կոտորածներ եւ բնաջնջումներ,

88. Լա Րոն, թիւ 2, 10 Դեկտեմբեր 1918:

89. Ժամանակ, 18 Դեկտեմբեր 1918:

40. Նոյն,

41. Նոյն, 26 Նոյեմբեր 1918:

Տիվանի յիւր բնութիւնն անուտ Պէյ առաջարկեց նախորդ նախարարները դատելու համար կազմել ատեն մը որ ներկայացնէ ամբաստանագիրը:

Նախագահի հրամանով կարդացին անուտ Պէյի տասն կէտերով պահանջագիրը. "Կ'առաջարկեմ որ Սաիտ Հալիմ եւ Թալաթ փաշաներու դահլիճները ատենի առջեւ դատուին հետեւեալ պատճառներուն համար.

1. Առանց պատճառի եւ անժամանակ կերպով պատերազմի մասնակցեցան:

2. Պատերազմի ձեռնարկելու պատճառներու մասին երեսփոխանական ժողովի առջեւ սուտ ու սխալ յայտարարութիւն ըրին:

3. Զօրաշարժէն ետք եւ պատերազմի սկսելէն առաջ համաձայնական տէրութիւններու խիստ կողմէ եղած պատուաբեր եւ շահաւոր առաջարկները մերժեցին առանց Գերմանիայէն երաշխաւորութիւն առնելու եւ շահ մը ապահովելու պատերազմի մասնակցութենէն առաջ:

4. Պատերազմի գործողութիւնները ապիկար անձերու յանձնեցին, ռազմագիտութեան հակառակ յիտմարական ձեռնարկներ ըրին, եւ անձնական շահեր ապահովելու համար հայրենիքին կենսական ոյժերը սպառեցին:

5. Մարդկային օրէնքներու եւ մասնաւորապէս երեսփոխանական ժողովի ոգիին հակառակ առժամեայ օրէնքներ հրատարակեցին եւ երկիրը ոճիրներու թատերավայր դարձուցին:

6. Ռազմագիտութեան հետ առընչութիւն չունեցով, հետեւապէս ծածկելու որեւէ պատճառ չունեցով եղելութիւններ չտեղեկացուցին իրենց պարզապէս ղիրքերը չխախտելու նպատակով: Նոյնպէս օր մը մէյմէկ պատճառով հայրենիքի ոտնակոխ ընել տուին թշնամիին եւ նուիրական հայրենիքի մէկ մասին ապագային նկատմամբ ազգը չլուսարանեցին:

7. Պատերազմի տարիներուն, մասնաւորապէս Ռուսիոյ կազմալուծ

ուելէն ետք համաձայնական չ տէրութիւններու կողմէ քանիցս կրկնուած հաշտութեան առաջարկները մերժեցին եւ այսպէս այսօրուան ցաւալի վախճանը հրաւիրեցին ազգին եւ հայրենիքին վրայ:

8. Պատերազմի պատճառած դժուարութիւններու մէջ, փոխանակ ժողովուրդին օգնելու միջոցներ գտնելու, քանի մը մարդերու հարըստութիւնը ապահովելու համար զեղծումի դռներ բացին:

9. Անտանելի եւ ապօրէն, զինուորական եւ քաղաքական գրաքընունութեան մը հաստատեցին եւ եւրոպական մամուլին մուտքը արգիլեցին:

10. Երկրին մէջ իրարանցում մը առաջ բերին կեանքի, ինչքի եւ պատիւի վրայ յարձակող կարգ մը հրոսախումբերու օգնելով: 41 ք

Երեսփոխանական ժողովը որոշեց նկատի առնել այս պահանջագիրը:

"Այս պահանջագիրը կարգացուելէ ետք... վէճի նիւթ եղաւ այն կէտը թէ նախարարները ինչ օրէնքով պիտի դատուին բարձրագոյն ատանի առջեւ քանի որ առանձին օրէնք մը գոյութիւն չունի:

սակայն թուրք օրէնսդրական ժողովները երբեք չեն մտածած օրէնքի մասնաւոր տրամադրութիւններ պատրաստել կոտորածներու պատասխանատուները դատելու քանի որ կոտորածի դրութիւնը միշտ եղած է ներքին քաղաքականութեան մաս:

Ճիշդ է նոյնպէս որ Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան, 1909 ին Կիլիկիոյ մէջ կազմակերպած կոտորածներուն յաջորդեց դատավարութիւն մը ոչ թէ նոյն ինքն իրական պատասխանատուները դատելու, այլ տեղական քանի մը անհատներ. նոյն ատեն դարձեալ չմտածեցին հաստատել օրէնք մը որով կարելի ըլլար կոտորածներու հեղինակները դատել: Միջազգային օրինագրքերու մէջ ալ գոյութիւն չունէր օրէնք մը կամ մասնաւոր տրամադրութիւն մը դատելու պետական ներքին քաղաքականութեան որդեգեած բնաշնչութեամբ պատասխանատուները եւ նոյնինքն ոճիրներու հեղինակները:

Օսմանեան խորհրդարանի մէջ եղան երեսփոխաններ որոնք ըսին թէ սովորական ձեւով "թող անձնական դատախազները դատարան դիմեն." այս ընդհանուր օրէնքին դէմ բողոքելով դատաւորի պաշտօն վարող երեսփոխան մը պնդեց որ Թուրք կառավարութիւնը պէտք չէ ըսէ. "թող անձնական դատախազները դատարան դիմեն:" Եւ հարցուց. "անոնց (շարդուած Հայերու) անձնական դատախազները ո՞ր են: Անոնցմէ շատերուն տուները քանդեր են, փձացեր են, արդէն մեծ ու պզտիկ, ծեր ու տղայ, ամէնքն ալ մեռած են: Կառավարութիւնը մասնաւոր պաշտօնեաներ ունի, ընդհանուր դատախազները չունեն պաշտօնն է գործուած յանցանքներուն փաստերը հաւաքել, յանցաւորները բռնելով դատարան դրկել եւ հոն դատել տալ:

"Կառավարութիւնը իր պաշտօնեաներուն, ընդհանուր դատախազներուն պէտք է խստիւ հրամայէ որ այդ բոլոր ոճրագործները հետպնդել եւ դատի քաշել տայ, որպէս զի մենք իբրեւ արդարութեան եւ ազատութեան գաղափարին ընտելացած, հաշտութեան սեղանին գլուխը երթալ կարենանք:

"Այս մեծ ոճիրին մասնակցող պաշտօնեաները պէտք է պատժել:" 42

Ուրիշ երեսփոխան եզրափակելով կ'ըսէր. "Ինչպէս խոստացուած է դահլիճի ծրագրին մէջ, մեր երկրին մէջ օրէնքի նոր թուական մը բանանք: Արդարութիւն ի գործ դնենք:" 43

Իսկ արդարութեան նախարարը տեղահանութեան եւ կոտորածներու պատասխանատուները բաժնեց դասակարգելու.

1. Իսկական յանցաւորները պէտք է բարձրագոյն ատեանի մը առջեւ դատուին, եւ որոնց վրայ կառավարութիւնը ոչ մէկ իշխանութիւն ունի:

2. Պաշտօնեաները որոնց մասին նախարարներու Խորհուրդին եւ Պետական Խորհուրդին միջեւ տարակարծութիւն կայ, կառավարութիւնը կ'ուզէ որ անոնք դատուին արտակարգ դատարանի մը առջեւ, մինչ Պետական Խորհուրդը կը պնդէ որ անոնք դատուին հետզհետէ այն իրաւակարգով որ ի գօրու է պաշտօնեաները դատելու:

3. Հասարակ ժողովուրդը, որու մասին այժմ ոչ մէկ որոշում պիտի դոյանայ: Այս դասակարգի յանցաւորները պիտի դատուին հասարակ դատարաններու առջեւ հետզհետէ երբ ներկայացուին անոնց ամբաստանազիրները:

Ամբողջի զանգուածին կողմէ գործուած ոճիրները պաշտօնեաներու հաւանութեամբ եւ մեղսակցութեամբ" պիտի դատուին հետզհետէ հասարակ դատարաններու առջեւ: 44

Պոլսոյ մէջ Սուլթանական հրովարտակով կազմուեցան թիւ 1, 2, 8 պատերազմական ատեանները դատելու համար հայաստանութեան պատասխանատուները, ինչպէս նաեւ նահանգներու եւ գաւառներու մէջ կազմուեցան պատերազմական ատեաններ տասը շրջաններու մէջ՝ դարձեալ դատելու համար

42. Ժամանակ, 27 Նոյեմբեր 1918, էջ 2, սիւնակ 1-2:

43. Ժամանակ, 29 Նոյեմբեր 1918, էջ 2, սիւնակ 4:

44. Լա Րոն. Թիւ 118, Շաբաթ, 12 Ապրիլ 1919, թարգմանուած ԱԼԵՄՏԱՐԷՆ:

տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները :

Շարաթ օր 14 Դեկտեմբեր 1918 ին կազմուած յանձնաժողովները թուրք սահմանադրութեան 88րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայնչեն կրնար դատել բոլոր յանցաւորները, որոնց թիւը տասնեակ հազարներու կը հասնի :

Որոշուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան հողմասը բաժնել տասն դատաստանական շրջաններու եւ իւրաքանչիւր շրջանի համար նշանակել ընդհանուր դատախազներ եւ հարցաքննիչ դատաւորներ :

1. Շրջան. Անգաղայի եւ Գասթէմունի կուսակալութիւնները եւ Պոլուի առանձին գաւառը (Միւսթագիլ Սանձագ) :

2. Շրջան. Տրապիզոնի նահանգը եւ Սամսոնի գաւառը :

3. Շրջան. Պուրսայի նահանգը, էտիրնէի նահանգը եւ Զաթալձայի գաւառը : Շրջան.

4. Այտընի կամ Զմիւռնիոյ նահանգը, Զանազգալէի գաւառը եւ Գարասիի առանձին գաւառը (Միւսթագիլ Սանձագ) :

5. Շրջան. Գոնիայի նահանգը, էսկիշէհիւրի, Գարահիսարի, Քէօթահիայի եւ Անթալիոյ գաւառները :

6. Շրջան. Սեբաստիոյ նահանգը, Կեսարիոյ եւ Եոզղատի գաւառները :

7. Շրջան. Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի նահանգները :

8. Շրջան. Կարիսի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգները :

9. Շրջան. Ատանայի նահանգը եւ Մարաշի գաւառը :

10. ^{Մոզակ} Ալեքիայի, Այնթապի եւ Զորի գաւառները : 45

Այս տասն շրջաններու համար առանձին առանձին կազմուեցան մասնաւոր դատական մարմիններ, յատկապէս հարցաքննիչ դատաւոր մը, դատախազ մը եւ քարտուղար մը, եւ իւրաքանչիւր շրջանի դատական պաշտօնեաներուն համար որոշուեցաւ ձամբու ծախս տալ օրական երեք թրթական ոսկի :

45- Լարըզ. Թիւ 34, Էջ. 13 Յունուար 1919 և
Իշլե Թիւ 36, Կշ, 15 11 1919

Երբ Սաիտ Հալիմ եւ Թալաաթ Փաշաներու գոյգ դահլիճներուն անդամները ձերբակալուեցան եւ բանտ տարուեցան դատուելու համար, ԱԼԷՄՏԱՐ Թուրք օրաթերթը առաջարկեց մասնաւոր օրէնք մը եո չ իրաւակարգ մը պատրաստել դահլիճներու անդամ նախարարները եւ բարձրագոյն պաշտօնեաները դատելու համար: "Մենք կարծենք թէ, կը գրէր ԱԼԷՄՏԱՐ, պատերազմական վիճակի մասին գոյութիւն ունեցող օրէնքները եւ կանոնները բաւարար չեն իրենց բնոյթով արդարութիւն ապահովելու, որովհետեւ գործուած խժոճութիւնները, հինգ վեց տարիներու ընթացքին, աներեւակայելի են:

"Հետեւաբար, այդ իսկ պատճառով, իրաւաբաններէ բաղկացած յանձնախումբ մը պէտք է պատրաստէ օրէնք մը եւ կիրարկէ ատեանի իրաւակարգ մը, եւ այդ ատեանին առջեւ դատէ արգելափակեալները:" 45 ալ սինքն՝ վարչապետ եւ նախարարներ, կուսակալներ, կառավարիչներ, ինչպէս նաեւ զինուորական հրամանատարներ, զօրավարներ, փոփոխ սպաներ, ծերակուտականներ, երեսփոխաններ, ոստիկանապետներ եւ զինայրերու հրամանատարներ:

Պոլիս հրատարակուող զանազան լեզուներով թերթերը ուրիշ կերպով դասաւորած են ոճիւրները եւ ոճրագործները, եւ պահանջած են անոնց պատիժը արդարութեան եւ օրէնքի տրամադրութիւններու համեմատ:

Գաղղիական լեզուով ՎԵՐԱՍՆՈՒՆԻ օրաթերթը Թուրք ՍԱՊԱՀԷՆ առնելով ոճրագործները կը դասաւորէ հետեւեալ կերպով...

1. Ամէն ոք ջանաց լեցնել իր գրպանները եւ պտուկները: Եթէ այս օր խժոճութիւններու պատասխանատու հեղինակներուն չկիրարկենք իրենց արժանի պատիժները, ապազայ սերունդը խաթարած եւ ապականած պիտի ըլլանք:

2. Նոյնիսկ եթէ կարենայինք խուսափիլ ամբողջական բաժանումէ, մեր ժառանգորդները պիտի չկրնան ազատիլ գերութենէ եւ աւերումէ...

Հարկ է, այս շատ կարեւոր գործին մէջ, դասաւորել ոճիրները
ամէն բանէ առաջ.

1. Իսկական հեղինակները:

2. Անոնք որոնք անոնց (հեղինակներուն) պատնէշին ետեւ պահ-
ուելով, ծածկաբար գործեցին: Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կեդրոնի
ազդեցիկ անդամները, նահանգային ակումբներու նախագահները եւ
անոնք որոնք շուրին երեսը լողացին, եւն:

3. Անոնք որոնք մաս կազմեցին զաղտնի կազմակերպութիւններու,
ինչպէս ստորակարգ սպաները եւ բանտերէն ազատ արձակուած սրիկաները:

4. Այն երեսփոխանները որոնք չբողոքեցին, որոնք հաւանութիւն
տուին (գործուած) ոճիրներուն, եւ մասնակցեցան կողոպուտի գործին:

5. Հրապարակիչները, որոնք ծախհարեցին բոլոր ոճիրները եւ
արարքները, որոնք գործուեցան վերջին տասն տարիներու եւ մասնաւո-
րապէս ընդհանուր պատերազմի ընթացքին, եւ որոնք հանրային կարծիքը
մոլորեցուցին ամէն տեսակի խաբեբայութիւններով եւ ստախօսութիւն-
ներով, ինչպէս նաեւ այն խմբագիրները որոնք իբր թղթակիցներ ձամ-
բորդեցին, ըլլալ Գերմաններու եւ Աւստրիացիներու հանդէպ համակրանք
շահելու, ըլլալ վերջապէս փառաներէն ոմանց իբր զաղտնի պատուիրակ-
ներ ղրկուեցան եւ վարչական կազմակերպութիւններու համար:

6. Անոնք որոնք շահաբեր գործեր հետապնդեցին վաճառականու-
թեան քօղին տակ եւ որոնք իրենց արարքներով նպաստեցին նախկին
կարգը վարչապետի շարունակելու եւ պատերազմը երկարաձգելու:

7. Լէգէոն մը փաշաներու եւ Պէյերու որոնք շրջապատեցին
աւարառուները եւ եղան անոնց քծնողները եւ խնկարկուները:" 45

Պոլսոյ Թուրք Պատերազմական Ատենը Եոզղատի Միւթէսարընէն
կը պահանջէ որ վաւերագրերու եւ արձանագրութեանց համեմատ
պատարաստէ պաշտօնական տեղեկագիր մը եւ ղրկէ զայն Պոլիս:
Եոզղատի նոր կառավարիչը 10 Փետրուար 1919 ին ղրկեց պահանջ
ընած տեղեկագիրը, որուն գլխաւոր նիւթերն են հետեւեալները.

1. Եոզղատի քանտէն ազատ արձակուած իսլամ ոճրագործներու
պարագան. այս ոճրագործները ոչ ոստիկան եւ ալ զինուոր արձա-
նագրուած են, այլ Եոզղատի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմի-
տէն զանոնք արձանագրած է անգամ Երիտասարդ Թուրքերու Կուսակ-
ցութեան:

2. Անգարայի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան
Պատասխանատու Բարտուղար Նէճաթի Պէյ Յուլիս 20 ին եկած է
Եոզղատ, ի շած է Քաղաքապետ Ահմէտի տունը, եւ Եոզղատի Միւթէ-
սարըն ձէմալ Պէյի հաղորդած է թէ Երիտասարդ Թուրքերու Կուսակ-
ցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի եւ թէ ներքին Կործերու Նախարարու-
թեան հրամանը շարդելու գաւառին ընդ որ հայերը: ձէմալ Պէյ մեր-
ժած է կոտորել հայերը: Նէճաթի Պէյ վերադարձած է Անգարա ուրկէ
ժողի Կուսակալ Սթըն Պէյ 5 Օգոստոս 1915 ին հեռագրով մը պաշտօ-
նանկ ըրած Եոզղատի Միւթէսարըն ձէմալ Պէյը եւ անոր տեղ ժող
կառավարիչ կարգած է Պոզազլեանի Գայմազամ Քէմալ Պէյը:

3. Նէճաթի Պէյ զացած է Զորում, ոտքիկէ հեռագրով ձեւով հաղոր-
դակցութեան մտած է Սերաստիոյ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն
Կուսակցութեան Պատասխանատու Բարտուղար Կանի Պէյի հետ եւ խնդրած
է որ Եոզղատէն տեղահանուած առաջին հայ կարաւանին այրերուն
յաւիտենական հանգիստը ապահովէ: Կոտորածը տեղի ունեցած է
6 Օգոստոս 1915 ին Սերաստիոյ Գարտաշլար ձորին մէջ:

Նիւ Եորթ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ հայասպանութեան վէճերու ընթացքին ոչ մէկ ներկայացուցիչ մտածեց թուրք ներկայացուցիչին առաջարկել որ, քաղաքական խաբուսիկ ձառեղն անցնելով պատմական իրականութեան, կազմուի միջազգային պատուիրակութիւն մը, որ առարկայական ձմարտութիւնը փնտռէ, որ թուրքիա երբայ եւ թուրք պաշտօնական վաւերաբերելն քանի մը հատորներ կազմէ:

Եոզղատի Հայերու կոտորածին վերաբերող թուրք պաշտօնական վաւերաբերը մաս կը կազմեն թուրքիոյ Դիւաններու փոշիին տակ թափուած փաստաթուղթերուն:

Եոզղատի հայասպանութեան պատմութիւնը գրուած է միջին արեւելեան, եւրոպական երկիրներու եւ ամերիկեան պետական դիւաններու մէջ պահուած վաւերական աղբիւրներու գործածութեամբ:

Թուրք պաշտօնական վաւերաբերու մեծ մասը թրքական դիւաններու մէջ անմատչելի են անաչառ ուսումնասիրողներուն. իսկ թուրք զինականներ եւ պատմաբաններ կը վախնան ըժբախտաբար հայասպանութեան թ առարկայական ձմարտութեան, ստիպուած են լիակատար լռութիւն պահել թուրք պաշտօնական վաւերաբերու մասին:

Ճիշդ է որ դաշնակից ղեկավարներ եւ ներկայացուցիչներ 1918-1922 թուականներուն Պոլիս հրատարակուած զանազան լեզուներով թերթերէն ստէպ օրինակներ դրկած են իրենց արտաքին գործերու նախարարութեանց, սակայն շատ զժուար է գտնել փոյ այդ թերթերու լիակատար հաւաքածոներ, նոյնիսկ ամենաձոյն դիւաններու եւ մատենադարաններու մէջ:

Թուրք Արտակարգ Պատերազմական Ատեանի նիստերը դռնփակ չէին. ոչ միայն լրագրողներ, այլ ամէն դասակարգի հետաքրքիրներ կը լեցնէին Պատերազմական Ատեանի սրահը: Թերթերէն շատեր, օրը օրին, հաւատարմութեամբ արձանագրած են նիստերու ատենագրութիւնները,

2

ուրիշներ՝ միայն համառոտաժ են նիստերու ատենադրույթեան կարեւոր մասերը եւ տուած են պաշտօնական վաւերադրերը որոնք կարգացուած են դատախանի մէջ:

Թուրք կառավարութեան պաշտօնաթերթ Թազուիմը Վազայի նոյնու-
թեամբ հրատարակած է պատերազմական Ատեանի ատենադրույթիւնները եւ
արձանադրութիւնները, բայց՝ երբեմն ո՞ր ամէնը, տուած է նաեւ բազ-
մաթիւ Թուրք պաշտօնական վաւերադրեր: *որոնք մե միայն այսօր ուսում-
հաստիք-ան Վե:*
Թուրք Արտակարգ Պատերազմական Ատեանի երկու հարիւր իննսուն
վեց հաստափոր թղթածրարները շատ առատ նիւթ կրնան հայթայթել: Թուրք
Կառավարութեան բացարձակ կանխամտածութեամբ վճռած, ծրարած, կազ-
մակերպած եւ պաղարիւնութեամբ գործադրած հայասպանութեան ուսում-
նասիրութեան համար:

Հայասպանութեան ուսումնասիրողը պիտի տեսնէ ^{որ} Թազուիմը
Վազայի Տիվանը Հարպը Էօրեհի Մուհաթէմաթը Ջապրթ ձէրիտէսի Պա-
տերազմական Ատեանի Պաշտօնաթերթը շատ մը մասեր հրատարակած է
Թուրք կառավարութեան պաշտօնական վաւերադրերէն, իսկ ուրիշ պաշտօ-
նական վաւերադրէն ալ աւելի կամ նուազ երկար մէջբերումներ ըրած
է, որոնք կը հաստատեն վերջինականապէս թէ այդ Թուրք պաշտօնական
վաւերադրերը կը գտնուէին Թուրք Արտակարգ Պատերազմական Ատեանի
երկու հարիւր իննսուն վեց հաստափոր թղթածրարներուն մէջ: Օրինակ՝
երբ պաշտօնաթերթ Թազուիմը Վազայի մէջբերումներ կ'ընէ Օսման-

դրկուան իր հրատարակման պէս Գրեւսը արեւիմա Զաւահանձերը իմիշտ և զօրեւիշապէս
եան Երրորդ Ջօրաբանակի Ընդհանուր Հրամանատար Մահմուտ Քիամիլ
Փաշայի ~~բրկած~~ շրջաբերական հրամաններէն եւ իրեն յաջորդած նոյն

կայանք ունի — Ջօրաբանակի Ընդհանուր Հրամանատար Վեհիպ Փաշայի երկարաշունչ ~~և աւար-~~
տեղեկադրէն, ղժուար չէ անշուշտ բանաւորապէս հետեւցնել որ այդ
շրջաբերական հրամանները եւ երկար տեղեկադիրը կը գտնուին այժմ
Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներուն մէջ:

Նոյն Թուրք պաշտօնաթերթին այդ վաւերագրերը առնելով մասամբ կամ ամբողջապէս հրատարակած են բազմաթիւ թրքերէն պաշտօնական ^{կիսապաշտօն} եւ անպաշտօն թերթեր, ինչպէս նաեւ Պոլիս եւ Թուրքիա հրատարակուող Անգլերէն, Գաղղիերէն, Ք Հայերէն, Յունարէն, Պուլկարերէն եւ ուրիշ լեզուներով հրատարակուած թերթեր:

Իսկ Հայերը նոյն պատերազմական Ատեանի առջեւ ամբաստանող կողմ ընդունուած էին. եւ այս հանգամանքով իրաւունք ստացած էին Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներէն պաշտօնական վաւերագրեր ունենալու պաշտօնապէս վաւերացուած կամ ոչ:

~~Ենթադրուած է զորքի շարքերէն հանձնարուած թուղթերէն~~ ^{մաս-էրազրուցանքի վեր} զորուած էին ~~զորքի շարքերէն~~ ^{զորքի շարքերէն} թուրք Պատերազմական Ատեանի պաշտօնական աղբիւրներէն մաս մը:

Իբր օրինակ հոս առաջին անգամ ըլլալով կը հրատարակուի Պողազլեանի Գայմազամ եւ Ենթադրուած Միւթէսարընի Փոխանորդ Բէմալ ^{պարտաւոր} Պէյի խոստովանութիւնը զոր ստորագրեց 15 եւ 16 Դեկտեմբեր 1918 ինչ ^{հարցումներ} թիւնչեւ 5 Օգոստոս 1915 Բէմալ Պողազլեանի գայմազամ էր. ապա առ ի վարձատրութիւն իր կատարած յաջող կոտորածներուն՝ 6 Օգոստոս 1915 ինչ ⁽¹⁾ պաշտօնի բարձրացում ունեցաւ եւ եղաւ Ենթադրուած Միւթէսարընի Փոխանորդ: ^{որիս հետեւեալով} Սակայն 15 եւ 16 Դեկտեմբեր 1918 ինչ Պոլսոյ վերաքննիչ Յանձնախումբի առջեւ հետեւեալ խոստովանութիւնը ստորագրեց հայաստանութեան վերաբերեալ Թուրք պաշտօնական գաղտնի վաւերագրերուն մասին: Այս պաշտօնագրերը, Բէմալի համեմատ, այնքան բազմաթիւ էին որ անկարելի էր միտք պահել: Այս ծայրաստիճան գաղտնի վաւերագրերը կարգաւէ ետք այրուելու էին բարձրագոյն հրամանի համաձայն:

(1) Հետեւի ձեռագրերը պարտաւորապէս խնայուած ու կարգաւէ բարձրագոյն մասն. Պոլսոյ Քարտ Խօսու թուրք Արտօք կէտ պարտաւորանք ըրաւ Միւթէսարընի Հետեւի կէտը ու մասնակցող թիւրք Բէմալ կէտ:

Հայաստան Թրոթերէն թնագիր

Սուլալ. Երգողաթ գազասընըն
եէտի-սէթիգ պին երմէնի նիւնուսու
նուն նէ՞ մըգտարը սիգին գլմանը
նըգտա վէ նէ՞ մըգտարը սէլէնիսիգ
գլմանընտա թէհճիր օլունուլ թէհ
ճիրտէ միւթալլիթէ նէ՞ կիպի
էվրագ վէ վէսաիգինիգ վար տըր:

Ճէվապ. Կէրէթ գլմանը աճիւէ
ճտէ վէ կէրէթ սէլէնիմ գլմանընտա
թէհճիր էտիլէն երմէնիլէրին մըգ
տարը խաթըրը աճիգիտէ տէյիլտիր.
թէհճիրէ միւթալլիթէ էվրագըն
պիր գըսմը Եօգղատի մէվճուտ տըր
գաննէտէրիմ. պուլունմայաճագ
ազսամ իսէ, ~~էվրագ/էվրագ/էվրագ/էվրագ~~
եալնըգ օգունուլթան սօնրա
եազըլմասը էմիր օլունտուղունտան
պիլթապը մէվճուտ օլմայան էվա
միրտիր:

Սուլալ. Պէյան էթիլիսի
էմիրլէրին օգունուլթան սօնրա
եազըլմասընա գիմ էմիր էթմիշտի:

Հայերէն Թարգմանութիւն

Հարցում. Երգողատի գաւառին
եօթն-ուլթէ հազար Հայերու ո՞րչափը ձեր
փոխանորդութեան⁽¹⁾ ատեն, եւ ո՞րչափը
ձեր նախորդին օրով տարագրուեցան:
Տեղահանութեան վերաբերեալ ի՞նչպիսի
վաւերութիւններ կային եւ ի՞նչ փաստաթուղ
թեր կան:

Պատասխան. Ըլլայ իմ օրովս,
ըլլայ իմ նախորդիս ատեն տեղահան
եղած Հայերու ճիշդ թիւը չեմ յիշեր:
Տարագրութեան վերաբերեալ վաւերա
գրերէն մաս մը պահուած է, կարծեմ,
այն մասերը որոնք չեն գտնուիլ անոնք
են որոնց մասին հրամայուած էր կար
ղալէ ետք այրել. ասոնք այն հրաման
ներն են որոնք չկան այժմ:

Հարցում. Ո՞վ հրամայած էր
որ վաւերագրերը կարգացուելէ ետք
այրուին, որոնց մասին այժմ յայտա
րարութիւն ըրիք:

(1) 5 մայիս 1915 եւ մինչեւ 6 օգ. 1915 Երգողատի գաւառի
կարաւաքից եր (միւթուստիթ) ճիւղը պէ, որ փորձեց տրոսիստիստի
հատից չիմ պահել կորոսուէ, սակայն առաջը եւ երկրորդ հարաւանները
իւր ք որոսիստից: օգ. 6 եւ իւր պատճառով իրար, եւ իր պիլ ճիւղը
կարաւաքից կորս ճիւղը պէ, ~~Գրգողատի~~ կորոսուլլիստից որ առաջիկայ երգողատի
համար թոււ աչ կից:

Անգարայի Հինգերորդ Զօրաբանակի Հրամանատար

Միլալայ Խալիլ Րէճաի Պէյ Անգարայի Կուսակալութեան կ'իմացնէ
թէ Եոզղատ գաւառի Հայերը, առանց ոեւէ բացառութեան,
կը կոտորուին Եոզղատի եւ Պողազլեանի միջեւ:

Հայատառ Թրքերէն

Նումարա 3394.

Անգարա Վիլայէթինէ

Մահրէմ վէ Խուսուսի Թէգթէրէ.

Եոզղատտան մա աիլէ նազլէտիլէն
էրմէնիլէրին Եոզղատ իլէ Պողազլեան
արասընտա մա աիլէ ձիւմլէսիսին իթլաֆ
էտիլմէքտէ օլտուգլարը իսթիպար էտիլ
մէսի իւզէրինէ մէնի էսպապընա թէվէս
սիւլ էտիլմէսի Պողազլեան շիւպէ ըիյա
սէթինէ եազըլտըղը վէ պուսուս մէնի
զըմնընտա էրթէլէթ նահիյէսիսին ինզիպաթ
պէօլիւկիւնտէն պիր միւսքէզէյի իզամ
էտիլտիղի Օնպէշինձի Ֆըրգա Գուսմանտան
լըղը վէքալէթինտէն պիլտիրիլիյօր.
պիլխասսա նիսվան վէ սուպիանա եաիլլան
պու մուսմէլէնին թէձվիզ օլտուղանտան
իձապ էտէնլէրէ պու պապտէ էվամիր
սէրիան վէ միւսսէրէ իթասը:

15 Աղօսթօս 331.

Անգարա Պէշինձի Գօլօրտու
Գուսմանտան Վէքիլի
Խալիլ Րէճաի:

Հայերէն Թարգմանութիւն

Թուահամար 3394.

Անգարայի Կուսակալութեան

Գաղտնի եւ մասնաւոր Ձեկոյց.

Տասնեւհինգերորդ Զօրաբաժնի Փոխ Հրա
մանատարէն ստացած տեղեկութիւններուս համա
ձայն Եոզղատէն տեղահանուած Հայերը իրենց
ընտանիքներով, առանց բացառութեան, կը
ջարդուին Եոզղատի եւ Պողազլեանի միջեւ:

Պողազլեանի Զօրակայքի պետը հրաման
ստացած է անհրաժեշտն ընելու՝ այս բանը
արգիլելու համար եւ այս նպատակով հոն
ղրկուած է էրթէլէթի գիւղախումբի պահակա
խումբէն զինուորներու վաշտ մը:

Յայտնի է որ կարելի չէ թոյլ տալ
այդպիսի արարքներ մանաւանդ կիներու եւ
մանուկներու դէմ:

Հետեւաբար կը խնդրեմ որ ձեր գերագան
ցութիւնը բարեհաճի այս իմաստով ստիպողա
կան եւ ազդու հրամաններ տալ:

15 Օգոստոս 1915.

Անգարայի Հինգերորդ Զօրաբանակի Հրամանատարի
Փոխանորդ՝ Խալիլ Րէճաի:

Աթըն Պէյ, Ընդհանուր Կեդրոնի անդամ, ուրիշ պատրուակով, Անգարա
եկած էր Կուսակալ Մազհար Պէյի հաղորդելու նահանգին Հայերու կոտո-
րածի հրամանը 6 Յունիս 1915 ին: Մազհար Պէյ պաշտօնանկ եղաւ եւ Աթըն
Պէյ գործադրեց Անգարայի եւ Գասթամուէնի նահանգներու Հայերուն ամբող-
ջական կոտորածը: Ինքն էր որ ամէն կողմ իր իրաւասութեան տակ գտնուող
պաշտօնեաներու ղրկած էր խիստ հրամաններ ըլլայ գրաւոր ըլլայ բերանացի
որպէս զի նահանգին Հայերու կոտորածի գործը գլուխ հանեն:

15 Օգոստոս 1915 էն շատ առաջ Անգարայի Հինգերորդ Զօրաբանակի
Հրամանատար Միրալայ Խալիլ Ռէձաի Պէյ շատ լաւ տեղեակ էր թէ Հայերը
կը կոտորուին անխնայ կերպով եւ ինքն էր որ 24 Յունիս 1915 ին Ձին-
ուորական իշխանութիւններուն հաղորդեց թէ Եոզղատի եւ Պողազլեանի միջեւ
երեք հազար վեց հարիւր վաթսուէն Հայեր կոտորուած են եւ բարձրագոյն
իշխանութիւնէն խնդրեց որ կարգադրութիւններ ըլլան:

Իսկ այժմ Միրալայ Խալիլ Ռէձաի Պէյ միամիտ ըլլալ կը ձեւանայ
մտերմական եւ մասնաւոր կերպով Աթըն Պէյի կը դիմէ որ կոտորածի հրաման-
ներ բերող եւ հաղորդող Աթըն Պէյ կոտորածի հակառակ ազդու հրամաններ
ղրկէ նահանգի ստորակարգ պաշտօնեաներուն:

Շատ շահեկան է Եոզղատի Երեսփոխան Շաքիր Պէյի վկայութիւնը Թուրք
Պատերազմական Ատեանի առջեւ. "Երբ Եոզղատ գացի, կը վկայէ երեսփոխան
Շաքիր Պէյ, արդէն ժողովուրդին մէջ գործուած նախձիւրներու մասին կը
խօսուէր..."

Նախագահ. Որեւէ բողոք չբարձաք:

Շաքիր. Էնկիւրիի Կուսակալ Աթըն Պէյի բողոքեցի. ականջ չկախեց: "...1/

1/ ~~Տե՛ս~~ "ձակատամարտ", թիւ 12 փետրուար 1919, Եոզղատի չորրորդ
դատավարութիւն:

Պատերազմական Ատեանի առջեւ վկայ մը կը հաստատէ թէ Պողազլեանի Գայմազամ եւ Եոզղատի Փոխ Միւթէսարըն Բէմալ Պէյ կոտորածի ընթացքին բարձրաձայն յայտարարած է. " Մենք Հայերը ոչնչացնելու բացարձակ հրաման ունինք. մենք մարդ /ու/ չենք մտիկ ընել. Մուամմէրի, Բէշիտի եւ ինծի բացարձակ հրաման կայ /Հայերը կոտորելու Գ/: Ես ոեւէ ուրիշ հրաման չեմ ընդունիր. ես Հայոց ցարթողն եմ": 1/

Իսկ Ռատի Պէյ կը վկայէ.

"Վալի Աթըն Պէյին ըրձա էթմիշլէր. ձէվապէն ամիրիմտէն էմիր ալտըմ. կիտէձէքտիր. էրմէնիլէր եաշամայաձազլար" տէմիշ:

Որ կը թարգմանուի. "Կուսակալ Աթըն Պէյի կ'աղաչեն [որ խնայէ Դրամատան Տնօրէն Շնորհօքեանի Գ]". կը պատասխանէ. "Ես հրաման ստացած եմ իմ պետէսզ պէտք է երթայ. Հայերը պիտի չապրին": 2/

1/ Տես 'Ժամանակ', թիւ 12 Փետրուար 1919. էջ 2, սիւնակ 2.

2/ Երուսաղէմ, Դիւան, թիւ Մ 251:

Ե. Պ.)

Անգարայի Հինգերորդ Զօրախանակի Հրամանատար
Խալիլ Ռէճաի Պէյ Անգարայի Կուսակալին Կ'իմացնէ
Թէ Եոզղատ գաւառի Հայերը, առանց բացառութեան,
Կը կոտորուին Եոզղատի եւ Պողազլեանի միջեւ.

Հայատառ Թրքերէն

Նումարա 8994

Անգարա Վիլայէթինէ

Մահրէմ վէ խուսուի Թէզքէրէ.

Եոզղատտան մա աիլէ նազլէտիլէն
էրմէնիլէրին Եոզղատ իլէ Պողազլեան
արասընտա մա աիլէ ձիւմլէսիներն իթլաճ
էտիլմէքտէ օլտուգլարը իսթիպար էտիլ-
մէսի իւզէրինէ մէնի էսպասընա թէվէս-
սիւլ էտիլմէսի Պողազլեան շիւպէ
րիասէթինէ եազըլտըղը վէ պուսուս
մէնի զըմընտա էրթէլէթ նահիյէսինէ
ինզիպաթ պէօլիւկինտէն պիր միւճըրէ-
զէի ասթէրիէյէ իգամ էտիլտիղի Օնպէ-
շինձի Ֆըրգա Գուսմանտանլըղը վէթալէ-
թինտէն պիլտիրիլիյօր, պիլիսասսա
նիսվան եւ սուպիանա եափըլան պու
մուամէլէնին թէճվիզ օլուսմալաճաղը
տէրթեար օլտուզուստան իճապ էտէնլէրէ
պու պապտէ էվամիր *պիլիւ վէ*

Մուհամմէտ Իթմար:

15 Ապրիլ 1915

Անգարա Կոնստանտինուպօլիս
Գըմառե ԱԳՊԵ
Խալիլ Ռէճաի,

Հայերէն Թարգմանութիւն

~~Խալիլ Ռէճաի 339~~
~~Անգարայի Կուսակալին~~
Անգարայի Կուսակալութեան

Գաղտնի եւ մասնաւոր զեկոյց.

15/4/1915 Կոնստանտինուպօլիս
Անգարայի Կուսակալութեան
Կոնստանտինուպօլիս
Օրէթքէրէ եւ, Ասազ Բալալքէ,
Կօ Տրէթքէ, Եոզղատ եւ Կոնստանտինուպօլիս
Մէջը:

Անգարայի Կոնստանտինուպօլիս
Անգարայի Կուսակալութեան
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս

Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս
Կոնստանտինուպօլիս

15/4/1915

Անգարա Կոնստանտինուպօլիս

Կ 631

Խալիլ Ռէճաի,

Օրէթ